

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET UNIWERSITETI

Ritorika
UMUMY OKUWLARYŇ

Taýýarlan: Türkmen edebiýaty
kafedrasynyň uly mugallymy
Jennet Jumalyýewa

Ylmy redaktor: Türkmenistanyň halkara
gatnaşyklary institutynyň mugallymy
Osmanowa Aýnabat

Aşgabat – 2010

Giriş

Adamlar hemme zamanlarda-da suhangöýlügiň, dilewarlygyň gadryny bilipdirler. Suhangöýlük sungaty terbiýe bermegiň we bilim öwretmegiň, pelsepeçilik, estetiki taglymatlary, syýasy, ykdysady we beýleki bilimleri ýaýratmagyň, medeni gymmatlyklara hem-de öňe sürülýän täze pikirlere akyl ýetirmegiň möhüm we işjeň serişdesidir. Hakyky söz iň gowy raýatlyk duýgularyny oýarýar, öňe gidişligiň maksatlaryna hyzmat edýär.

Suhangöý kişi adamlar bilen araçysyz gatnaşyk edýär. Bu bolsa oňa möhüm durmuş meselelerini çalt aňşyrmaga, öndebaryjy pikirleri işjeň wagyz etmäge, wakalara okgunlylyk bilen seslenmäge, diňleýjileriň köp sanly bähbitlerini göz önünde tutmaga, belli maglumatlara düşündiriş bermäge, döwletiň ýöredýän syýasatyny düşündimäge mümkinçilik berýär. Suhangöý kişi adamlaryň wyždanlaryny, hakydalaryny, milli, watançylyk, beýleki halklar bilen raýdaşlyk duýgularyny oýarýar. Ol adamyň ruhuny göterýär, onuň aň-düşünjesine asylzadalyk çaýýar, umumadamzat aladalaryny, bähbitlerini, pikirlerini birinji orna çykarýar. Akyl ýetirişiň asylly maksatlary, ynsanperwerligiň we mähribanlygyň wagzy, „aýdyň” hakykatlar edilýän çykyşyň abraýyny artdyrýarlar, diňleýjileriň ruhy dünýäsine täsir edýärler. Hakyky suhangöý çykyşyna öz bütün akylyny, ýürek joşgunyny siňdirmek bilen, adamlaryň akyllaryna hem-de ýüreklerine täsirini ýetirýär.

Häzirki döwürde köp adamlar wagyz edýärler, nutuklar sözleýärler, ders berýärler, söhbetdeşlik geçirýärler. Adamlaryň söz sözlemek işjeňligi ep-esli ýokarlandy. Bu begebdirýär. Ýöne söz sözlemek ussatlygyňy ýokarlandyrmak üçin, elbetde, suhangöýlük sungatynyň nazaryýetini öwrenmek, görnükli suhangöýleriň eden çykyşlaryny çuňňur derňemek, nazary bilimleri öz amalynda şöhlelendirmek gerek.

Häzirki döwürde Galkynyşlar we Beýik özgertmeler zamanynda Hormatly Prezidentimiz ylym-bilim ylgamyna ulu badalga berdi. Ol “Güýçli döwletde ylym

esasy orny eýeleýär''diýmek bilen türkmen ýaşlarynyň ylymly-bilimli,çuňňur dünýägaraýyşly,ruhubelent,il-gününe wepaly ýaşlar bolup ýetişmekleri üçin ähli mümkinçilikleri döredýär. Şu nukdaý nazardan talyp ýaşlaryň hem Hormatly Prezidentimiziň özleri üçin edýän taýsyz aladalaryna mynasyp bolmaga çalyşmaklary zerurdyr.

„Ritorika” dersi talyplara sözleýiş medeniýetiniň dürli aýratynlyklaryny, inçe tilsimlerini ähmiýetli taraplaryny öwredýär, her bir talybyň aňynda dilewarlyk sungatyny özleşdirmäge, kämilleşdirmäge ýardam edýär.

Suhangöýlük söz sungaty hökmünde

Suhangöýlügiň gadymy nazaryýetleri ritorika (owadan sözleýiş) ylmynyň altyn hazynasynyň düzümine girýär. Şonuň üçin hem, elbetde, suhangöýlügiň düýp manysyna düşünmek üçin, ilkinji nobatda, gadymy dilewarlaryň garaýyşlary bilen tanyşmak gerek.

Gadymy ritorika ylmy suhangöýlük nazaryýetini işläp taýýarlamakda görnükli orun eýelän alymlaryň atlaryny öz gatynda saklap galypdyr. Eflatun (Platon), Aristotel, Sisseron, Kiwintilian we başga-da käbirleri şol alymlaryň hataryna girýär. Hut şolaryň nazary gözlegleri alnyp barlan soňraky barlaglaryň esaslanan daýanç nokadyny emele getirýärler.

Suhangöýlük süngatyndan Müsürde, Assiriýada, Babylda, Hindistanda hem habarly bolandyklaryna garamazdan, Gadymy Gresiýany bu sungatyň watany hasaplaýarlar. Çünki, bu ýerde ol okgunly ösüşe eýe bolup, suhangöýlügiň nazaryýetine degişli yzygiderli işler ilkinji gezek hut şu ülkede peýda bolýarlar. Gul eýeçilik demoratiýasynyň höküm sürýän ülkesinde sühangöýlügiň ösmegi üçin aýratyn şertler döredilipdir. Ol jemgyýetçilik durmuşynyň ähmiýetli hadysasyna we syýasy göreşiň ýaragyna öwrülýär. Bu sungatdan baş çykarmak zerurlyk hasap edilipdir. Ýuwaş-ýuwaşdan onuň amaly şahasy hem emele gelip, raýatlaryň

bäbitlerini goraýan nutuklar ýazylmaga başlapdyr. Amalçylaryň çykyşlaryň dili we stili baradaky ilkinji sözleri peýda bolupdyr. Bu sözler, olary ulgam halyna getirmek, mundan beýläk hem ösdürmek we çuňlaşdyrmak, nazaryýete öwürmek işinde Eflatuna, Aristotele hem-de beýleki nazaryýetçilere hyzmat edipdirler.

Gadymy grek pelsepiçisi Eflatun baryp öz döwründe ritorikanyň, edil beýleki hakyky sungatlar ýaly, döredijilik işidigini belläp geçipdir. Ýöne bu döredijilik işi yhlasly taýýarlygy talap edýär. Grek dilinde suhangöýlük sungaty diýmegi aňladýan ritorika suhangöýlük nazaryýetini we sungatyny, diliň ulanylýan hemme halatlarynda (ýagny ýazuw we sözleýiş diliniň dürli žanrlarynda) täsirli çykyşy düzmegiň usullaryny öwrenýän filologiki ylymdyr. Gowy suhangöý bolmak isleýän kişi öz edýän çykyşyny kämilleşdirmek üçin örän köp zähmet çekmelidir. Eflatunyň pikirine görä, ol edilýän çykyşlary dogry, sazlaşykly we sazlaşykly etmegi öwredýän suhangöýlük sungatynyň ýörite mekdebini geçmelidir. Rimli nazaryýetçi Sisseron bolsa, hakyky suhangöýüň ýetismegi üçin diňe bir tebigy zehiniň bolmagyny zerur şert hasaplamanyň, eýsem, suhangöýlük sungatyny öwrenmegi (nazaryýet) we maşklary (amalyýet) hem şonuň ýaly şertleriň hataryna goşupdyr. Suhangöýlük sungatynyň möhüm pelsepewi-psihologik taglymatdygyny göz önünde tutup, Sisseron oňa çynlakaý çemeleşmegiň gerekdigini belläpdir.

Sözleýişniň şunuň ýaly ýokary medeniýeti bu adalganyň öz içine alýan giň manysynda öz-özünden dörap bilmejekdi. Onuň suhangöýlük sungaty boýunça alnyp barlan nazaryýet häsiýetli gözlegler arkaly goldanmagy tebigydyr.

Protogor suhangöýlük sungatynyň eslandyryjysy hasaplanýar. Diagoniň bir işinde, Protogoryň islendik çykyşy dört bölege, ýagny, haýyş, sorag, jogap we buýruk ýaly böleklere bölendigi hakdaky habara düş gelmek bolýandygyny A.F. Losew mälim edýär.

Eflatunyň pikirine görä, suhangöý kişi başga kişileriň pikirlerini biljek bolup selpemän, öz aýtjak bolýan zadynyň hakykatyna onuň özi düşünjek bolmaly. Dogry, hakyky, anyk häsiýetli çykyş gürrüňini edýän zadynyň hakyky kesgitlemesinden ugur almalydyr. „Suhangöýlük sungaty bilen iş salyşmak isleýän

kişi, ilkinji nobatda, bu sungatdaky özüne mahsus ýoly kesgitlemelidir we onuň her bir görnüşiniň alamatyny saýgarmagy başarmalydyr”.

Eflatunyň pikirine görä, suhangöýlük sungaty hemme zady umumy nazar bilen gabsap almak, çykyşyň aýry-aýry böleklerini bir umumy pikiriniň daşyna egirmek, bar zady böleklere bölmek, şonuň ýaly-da, hususylykdan umumylygy emele getirmek, umumylykdan hususylygy hasyl etmek başarnygy bilen baglanyşyklydyr.

Her bir hakyky sungat ýaly, suhangöýlük sungaty hem, Eflatunyň pikirine görä, döredijilik işidir. Ol duýgulary, hyjuwlary ulgamlaşdyrýar, tertipleşdirýär we şeýlelik bilen ýokary adalatlylygy özünde jemleýär. Ýöne, bu döredijilik işi suhangöýüň yhlas bilen taýýarlyk görmegini talap edýär. Bu meselede Eflatun sofistleriň, gowy suhangöýüň öz-özünü kämilleşdirmegini we etjek çykyşlarynyň üstünde köp işlemelidigi bardaky, pikirini goldaýar. Eflatunyň öňe süren bu pikirleri, onuň sözleýişiniň kämil tehnikasynyň diňleýjileriň psihologiýasyny hasaba almak bilen berk baglanyşyklydygyna düşüneni we suhangöýlük baradaky ylmy möhüm pelsepewi-psihologik taglymat hasaplandygy üçin, çykyş etmegiň hut tehniki tarapyna uly ähmiýet berendigine şaýatlyk edýär.

Aristoteliň (miladydan öňki 384-322-nji ýyllar) „Ritorika” atly eseriniň peýda bolmagy uly medeni we ylmy waka bolupdy. Bu işinde ol Eflatunyň suhangöýlük baradaky taglymatyny ep-esli derejede ösdüripdir. Aristotel bedensiz görnüşler („idealar”) baradaky eflatunçylyk nazaryýetini tankytlapdyr, ýöne, platonçylyk idealizmini doly ýeňip geçmegi başarmandyr.

Aristoteliň pikirine görä, ritorika – bu dialektika bilen kybapdaş sungatdyr, çünki, bularyň ikisi-de hemmeleriň tanyşmaga mümkinçiligi bolan zatlar bilen baglanyşyklydyr. Bu ýagdaý bu sungatlary ýakynlaşdyrýar. Ol ritorikany, hakyky bar bolan maglumatlaryň ýeterlik bolmadyk ýagdaýlarynda, mümkin we bolup biläýjek zatlary peýdalanýan ynandyryş sungaty hasaplaýar. Ritorika ynandyryş usullaryny aýyl-saýyl etmek we bu usullara nazaryýet taýdan akyl ýetirmek bilen meşgullanýar. Aristoteliň belläp geçmegine görä, ynandyryjy çykyşyň täsiri üç ýagdaýa, ýagny, çykyş edýän kişiniň ahlak sypatyna, çykyşyň öz hiline,

diňleýjileriň keýpine baglydyr. Häzirkizaman ylmy barlaglarynda özboluşly ösüşe eýe bolan bu üçler birleşmesi, ýagny, çykyş ediji- çykyşyň özi-çykyşy kabul ediji, baryp Aristoteliň taglymatynda tapawutlandyrylypdyr.

Aristotel Gresiyanyň çykyşlaryň, sosial-syýasy durmuşynyň ösüşe eýe bolmagy netijesinde ýüze çykan, üç görnüşini, ýagny, maslahat beriji, kazyýet bilen bagly we epideýktiki çykyşlary tapawutlandyrýar. Maslahat beriji çykyşlaryň maksady „yrmakdan ýa-da ret etmekden”, kazyýet bilen bagly çykyşlaryň maksady günälemekden ýa-da aklamakdan, epideýktiki çykyşlaryň maksady bolsa öwmekden ýa-da ýazgarmakdan ybaratdyr.

Aristoteliň pikirine görä, suhahgöý diňleýjileri öz sözüne aňsatlyk bilen ynanmaklaryny üpjün etjek bir ýagdaýa salmalydyr. Ol çykyşda gazabyň, äsgermezligiň we merhemetlilikiniň, duşmançylygyň we ýigrenjiň, gorkynyň we batyrçaýlygyň, haýanyň, haýyrsöýerligiň, duýgudaşlygyň, närazylyk bildirmegiň ähmiýeti barada jikme-jik durup geçýär. Şonuň ýaly-da, ol edilýän çykyşyň dürli ýaşdaky we dürli sosial toparlara degişli adamlara çykyşyň ýetirýän täsirinden hem söz açýar. Biz bu ýerde pelsepeçiniň diňleýjileriň dürli toparlaryna täsir etmegiň psihologiýasynyň meselelerini çözmäge synanyşysynyň şaýady bolýarys.

Eflatunyň we Aristoteliň zamanynyň tamamlanmagy bilen grek medeniýetiniň taryhynda nusgawy (klassiki) döwür tamamlanýar. Miladydan öňki IV asyryň ikinji ýarymyndan başlap, gadymy medeniýetiň ellinizm (ellin – grek) diýlip atlandyrylýan täze döwri başlanýar. Ellinizm ritorikasy stil bilen baglanyşykly köpsanly hadysalary derňedi. Ol söz utgaşmalaryny öwrendi, çykyşyň hilleri hakdaky taglymaty işläp taýýarlady, tpoplaryň, figuralaryň, stilleriň meseleleri bilen meşgullanmagyny dowam etdirdi. Ýöne ilkibaşda käbir traktatlarda aňlatmalaryň inçeligine, çylşyrymly keşplere, „suhangöýlük güllerine” daýanýan ritorika kowalaşylandygyny görýäris. Bu sözleýiş täri, onuň peýda bolan we ösen ýeri bolan Kiçi Aziýa bilen baglanyşdyrylyp, „aziýa stili” diýlip atlandyrylypdyr. Bu stil Germogen, Feodor Godarskiý (Tiberiýniň halypasy) we „Belent derejililik hakda” atly traktaty ýazan näbelli awtor (ony soňra Longin diýip

atlandyrypdyrlar) tarapyndan öwrenilipdir. Bu stiliň wekilleri çykyşlaryň joşgunly, ulaltmalara baý, göçgünli bolmalydygyny öňe sürüpdirler.

Ýöne nazaryýetçileriň we amalyýetçileriň hemmesi aziýa stiliniň tarapdary bolmandyr. Bu stiliň garşydaşlary nusgawy nusgalaryň we sada sözleýişini tarapyny alypdyrlar. Aziýa stiline garşy goýmak bilen, bu stili attiki stil, onuň wekillerini bolsa attissit diýip atlandyrylypdyr. Olar edilýän çykyşyň akyl-paýhasa baý we nepis keşplere (obrazlara) baý bolmalydygyny, aklyň we nepis keşpleriň diňleýjilerde belli bir ýatlamalary oýaryp, şonuň arkasyndan olara täsir edýändiklerini aýdýardylar. Attissitler sözleýişini arassa bolmagynyň tarapdarydylar we sözleýişini arassa bolmagy diýip, onuň kadalara laýyk gelmegini, ýagny sözün hem-de morfologik görnüşini dogry saýlanyp alynmagyny göz önünde tutýardylar. Eger suhangöý bu talaplary berjaý edýän bolsa, onda ony nusga alarlyk suhangöý hasaplaýardylar, onuň eserlerini bolsa nusgalyk hökmünde öwrenýärdiler.

Bu ugruň wekilleriniň arasynda, mysal üçin, ritorikanyň sada we anyk düzgünlerine eýerýän Apollodor Pergamly (rim imperatory Oktawian Awgustyň halypasy); attiki ugruň tarapdary Dionisiý Galikarnasly tarapyndan ýatlanylýp geçilen Sisseliý; şonuň ýaly-da, Demetriý bardy.

Gadymy Rimde ýaşan suhangöý we syýasatçy Mark Tulliý Sisseron (miladydan öňki 106-43-hji ýyllar) hem gadymy suhangöýlük sungatynyň klassigi we bu sungatyň nazaryýetçisidi. Suhangöýlük sungaty barada ýazylan üç sany traktat gadymy ritorikanyň baý tejribesini hem-de onuň özüniň Rimiň uly suhangöýi hökmündäki öz hususy tejribesini özlerinde jemleýär. „Suhangöý hakda“, „Brut ýa-da meşhur sühangöýler hakda“, „Suhangöý“ diýlip atlandyrylan bu traktatlar dil biliminiň gadymy nazaryýetiniň, gadymy ynsanperwerligiň ýadygärlikleri bolup, olar tutuş ýewropa medeniýetine çuňňuň täsir edipdiler (Sisseron, 1972). Akyl ýetirş nazaryýetinde Sisseron skeptissizme (obýektiw dünýä akyl ýetirip boljakdygyny inkär edýän idealistik filosofik ugur) ýykgyň edýär we hakyky düşüňjeleri hem-de hakyky däl düşüňjeleri biri-birlerinden tapawutlandyryp biljek ölçegleriň ýokdugyny aýdýar. Ol ýokary haýyr, gowulyklar

hakdaky meselelere bagtyň, kämillige ymtylmagyň ýeketäk çêşmesi hökmünde garaýar. Şu ymtylyşyň gözbaşynda bolsa döpt sany gowulyk: paýhas, adalat, mertlik, orta hallylyk ýatyr. Onuň pelsepewi garaýyşlary suhangöýlük sungaty baradaky garaýyşlaryň esasyňy düzdi.

Suhangöýüň wezipesi aýdar ýaly zat tapmakdan; tapan zadyny tertip boýunça ýerleşdirmekden; ony söz bilen büremekden; bularyň hemmesini ýat tutmakdan; olary sözlemekden ybaratdyr. Bulardan başga-da, diňleýjileri özüňe imrindirmek; işiň düýp özenini beýan etmek; jedelli meseläni orta atmak; öz pikirini berkitmek; garşydaşynyň pikirini puja çykarmak; iň soňunda-da öz pikirlerine ajaýyplyk çäýyp, gapşydaşynyň pikirlerini gutarnykly suratda püçege çykarmak hem suhangöýüň wezipesine girýär.

Türkmen edebiýaty we söz sungaty

Türkmen halky dilewarlykda, suhangöýlükde özüni gadymdan bäri tanadyp gelýän halk. Oguz hanyň, Gorkut atanyň, Göroglynyň, beýik şahsyýetleriň atlary bilen aýdylýan dürli legendalaryň, rowaýatlaryň poemalaryň, dessanlaryň türkmen halkynyň edebi mirasynyň dilewarlyk sungatyny baýlaşdyrmakda uly ähmiýeti bardyr. Gorkut atanyň öýme-öý, obama-oba aýlanyp halkyň arasynda hormatlanýan şahsyýet hökmünde bitiren hyzmatlary, Oguz hanyň adyl syýasaty, Göroglynyň dilewarlyk bilen iş ýöredişi öwrenilmäge mynasypdyr.

Türkmen edebiýatynyň taryhyna ser salyp, edebiýatyň, edebi mirasymyzyň belli şahsyýetleriniň, halk döredijiliginiň mysalynda dilewarlyk sungatynyň şöhlendiriliş aýratynlyklaryny öwrenmek öňde duran esasy öwrenilmeli meseleleriň biridir. Biz bu işimiziň başynda türkmen edebiýatynyň dilewarlyk, suhangöýlik sungaty bilen baglanyşygyny gysgaça seljerip geçmegi maksat edindik.

Mahmyt Zamahşarynyň türkmen ruhunyň dürdäneleri bolan edebi mirasynyň gymmaty, haýsy döwürde ýazylandygyna garamazdan, ähli döwre hyzmat edip bilýändigindedir. Söz sungaty ähli döwrüň edebi gymmatlygy bolup baky ýaşaýar. Mahmyt Zamahşarynyň döredijiligi türkmeniň ylmy nazarýetiniň sözleýiş medeniýetiniň, suhangöýlük sungatynyň taryhy kökleriniň uzakdan gaýdýandygynyň subutnamasydyr. Diliň jemgiýetde, adamzat gatnaşygynda tutýan orny uludyr. Sözüň gymmaty, dile goýulan sarpa nusgawy edebiýatymyzyň wekilleriniň ählisiniň hem üns merkezinde bolupdyr. Emma Zamahşarynyň suhangöýlük sungatynda bitiren hyzmaty uludyr. Ol özüniň esasy zehinini dile – edebiýata sarp edip, ylym dünýäsini onuň özüni görkezen meýdanydyr.

Mahmyt Zamahşary öz paýhasly setirlerinde:

“Diliň diňe dogry sözlemegine endik etdir”, “Hakykat, dogry söz ähli zatdan öwgülidir”, “Her bir zadyň görki – bezegi bardyr. Sözleýişň bezegi dogry sözlülükdir” diýýär.

Dogry sözlülük – borçlulyk, duýgyňa düşünmek, ynsanlyk mertebäni saklamak, ahlaklylyk, ynsaplylyk. Adamyň dogry sözlülügi onuň ar – namysyny, akylyny, mertebesini ölçeýän terezi. Mahmyt Zamahşary: “Hakykat we dogryçylyk akyl terezisini ölçerip dökmäge ýardam berýär” diýip belleýär.

Adamyň öz kalby päk bolsa, daş töwerekden päklige garaşýär.

Zamahşary:

“Şahyr şeýle diýýär:

Aýyp ýapmak bolar her bir dostuň pişesi”.

“Bir gezek Arestotelden:

- Içigara adam name üçin iki esse gaýgy –gamda bolýarka? – diýip soralandy, ol:

- Içigara adamlar ýaly dünýäniň gaýgy –gamy paýlananda öz paýyny alýar.

Emma ol beýleki adamlaryň şatlygyna –da gamlanmaly bolýar – diýip, jogap berýär” diýen setirlerde hem adamy açyk göwünli, päk ýürekli, dogry sözli bolmaklyga çagyryýar. Sözüň güýji, sözüň gudraty. Hoş sözli bolmak, manyly özlemek baradaky dana pikirler türkmen edebiýatynyň taryhynda sanardan köp.

Mahmyt Zamahşarynyň:

“Diliň haýyrlsý syr saklap bilýäni, sözün haýyrlsý bolsa çuň manylysdyr. Şonuň üçin hem geplejek sözün haýra degişli sözlerden bolsa. Söhbet we muhabbetiňi agraslyk bilen zynatlandyr, edebe laýyk alyp bar. Pikirleriň näýzaň bogunlary ýaly mäkäm we düzüw bolsun. Sözlerini ýerli ýerinde, tertibinde goýup sözle, howlukma, sözdäki biperwaýlyk seniň nosanyňy we pikirsizligini görkezýändir. Bulardan başga-da ýumşaklygyň we süýji dilliligiň hemme zady bezeýşi ýaly, sözün hem zynatlygyny unutma. Söz gepleýäne diňe agraslyk, salyhatlylyk, mertebe we hormat getirer diýip bellemegi Magtymguly Pragynyň:

“Syr saklamak mähekdaş

Ýer jaýynda bellidir” – diýen setirlerini biygtyýar ýadyňa salýar. Türkmen halky her bir zadyň aňrysýnda gowylygy gorjek bolýar. Pikirini ýagşy sözleriň üsti bilen ýüze çykarmaga çalyşýar. Başyna kyn gün düşende-de “Bähbit bolsun!” diýip, gowylyga ýorýar. Bu halkymyzyň söz edebini ýüze çykarýar. Zamahşarynyň “Ýagşyzadalaryň bahary” eseri pähim – paýhas, edep – ekram. Ahlak kada – kanunlaryny özünde jemläp, yslam dininiň taryhynda yz galdyran taryhy şahsyýetleriň oý – pikirleri, akyl ýörediş usullary halkymyzyň milli edep gymmatlyklaryny beýan edýär. Eseri okanyňda, gadymy grek filosofiýasynyň görnükli wekilleriniň pähim – paýhaslaryndan: Arestotel:

“Ýalan gürläp ýaşanyňdan, dogry sözläp öleniň gowydyr” diýýär.

“Sokrat: “Iňňäniň üstünde oturma, ýagny hakykaty gizleme” diýýär” ýaly jümleleri onuň dünýä akyldarlarynyň ajaýyp pikirlerini, yslama çenli münlerçe ýyllaryň dowamynda döräp kämilleşen umumyadamzat pelsepesini ahlak kada – kanunlary baradaky düşüňjeleri özleşdirendigine şaýatlyk edýär.

Öňki döwürlerde türkmen halkynyň arasynda wagyz nesihat işlerini köplenç metjid- medrese işgärleri, mollalar, şahyrlar, bagşylar, ozanlar, derwişler ýerine ýetiripdirler. Halk olary sylapdyr hormatlapdyr. Olaryň halka täsiri uly bolupdyr. Şonuň üçin bolsa gerek, Döwletmämmet Azady özüniň “Wagzy – azat” eserinde derwüşleriň ylymly we maksatly bolomaklygyny ündeýär. Ol oglan okatmaklyk, mollaçylyk etmeklik bilen bir hatarda hoş sözler, gowy pikirler bilen halka täsir

etmegiň wagyz etmegiň zerurlygyna düşinipdir. Wagyz etmegiň Ajaýyp pikire, ýerlikli aýdylan has sözleriň ähmiýetine sarpa goýupdyr.

Köňlüm içre owwala fikir eýlegil,
Fark edib yakşy ýamany söylegil.
Ger ýaman bolursa söz, ýumgul dodak,
Ýagşy bolsa, diýseň ony ýagşyrak

Döwletmämmet Azady wadyz işine uly üns beripdir we bu işde köpçiligi söýýän adamlara derwişlere uly bil baglapdyr.

“Sözläbilseň ýagşy sözle

Halk ýamanyň bizarydyr”

diýip nygtaýan Magtymguly Pyragy wagyz nesihat meselesini ösdürip jemgiýetiň esasy wezipeleriniň birine öwürýär. Ýazuwly edebiýatyň bolmadyk bu döwürlerinde oratorlaryň ähmiýeti örän ýokary bolupdyr. Olar has söze ajaýyp pikire ähmiýet bermek bilen olaryň ähmiýetiniň hiç wagt ölçemejekdigini belläpdirler. Şonuň üçinem

Taraşlap şaýlatgyn köňle geleniň

Senden söňkylara ýadygär bolar

diýip arkaýyn aýdypdyrlar. Elbet-de Magtymguly Pyragy söz sungatyny ösdürmekde örän uly iş bitiren ägirtleriň biridir. Magtymguly zergär hökmünde zer sungatyna nähili aýawly çemeleşen bolsa, söz sungatyna-da şonuň ýaly çemeleşýär. Zeri artykmaç sarp etseň, oňa aýawly garamasaň, ol ozne düşýän gymmatyny ödemeyär, bu ýagdaý söz barada hem şeýle köpsözlilik esasy manyny ýitirýär, gark edýär.

Şonuň üçinem şahyr köpsözliligiň tarapdary bolmandyr.

Söz sözleseň bileniňi aýtmasaň

Söz sözleýip söz aslyna ýetmeseň

Yaý çekeňde dogry garap atmasaň

Ol okuň nyşanany ýanyna degmez.

Görüşimiz ýaly akyldar şahyr sözün gadyr- gymmatyna sarpa goýmak bilen, sözün örän bahaly zatdygyny we ony çem gelen ýere seçip ýörmeli däldigini, manysyny seljerip edil nyşana ýay çekilişi ýaly öz ýerinde gürlemelidigini nygtaýar.

Söz medeniýetiniň dürli ugurlaryna degişli mysallar şahyryň döredijiliginiň içinden eriş- argaç bolup geçýär.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde adam häsiýetleriniň we söz medeniýetiniň sazlaşygy ajaýyp gозelligi, öwüt –nesihat häsiýetli eserleri emele getirýär. Diýmek, türkmen halky söze, saza we ş.m. dürli görnüşdäki döredijilik we ussatlyk işlerine hemişe hormat goýup gelen halk hökmünde tanalýar. Magtymguly şahyryň döredijiliginiň daşyndan ussaçylyk etmegi, oňlan akatmagy, Andalybyň hem araba, çemçe, susak ýaly senetlerden baş çykaryp ussaçylykda hem özüni tanatmagy, Mollanepesiň diňe goşgy ýazmak, oňlan okatmaklyk bilen çäklenmän, halka öz aýdymalary bilen hezil bermegi we ş.m. mysallar şahyryň döredijilik işinden başga-da jemgiýete peýdaly işler bilen meşgullanmagy olarda uly meňzeşligi, öz ýurduna, il gününe wepalylyk, agyr günde halkyna hossar bolmak, halkyň ruhyny götermek we ş.m. ideýa- pikir bitewiligini emele getirýär. Şahyrlar, ozanlar halkyň arasynda oratorlyk hyzmatyny ýerine ýetirmek bilen hemişe halkyň agysyny aglapdyrlar, olar bilen bile bolupdyrlar. Mysal:

Gaýybynyň döwründe Buharada bir gün aý gün tutulýar. Alem jahan garaňkyltga öwrülýär. Bu ýagdaýa howsala düşen Buhara emiri derrew wezir – wekilleri, ulamalaryny çagyryp ýagdaýyň sebäbini soratýar. Ulamalar bu ýagdaýyň ýurtda bagşy –sazandalaryň, ozanlaryň köpeliýänligi bilen düşündirýär. Buhara emiri gahar edip ýurtda bolan ähli ozanlara, bagşy şahyrlara çakylyk göyberýär. Bagşy ozanlar özlerini çykyş etmäge, aýdym-saza çagyrandyrlar öýdüp bezenip – beslenip begenip gelýärler.

Emir olara ýagdaýy düşündirip, şu günden beýläk aýdym saza we ş.m. etmekligi gadagan edýär. Ýyganan mähalläniň içinde Molla Gaýyp atly älem jahana ady ýaýran, güler ýüzli, nurana ýigit çykyp :

Saz bilen söhbete ýaman diýmäňler

Adam, Howa dünýä inende bardyr,

Habyl bile Kabyl ene garnynda,
Olar hem dünýäge gelende bardyr.

diýen setirler bilen başlanýan “Gelende bardyr” diýen goşgysyny okaýar we ähli bagşy sazandalary, şahyrlary, ozanlary emiriň haýbatyndan halas edýär. Emir olary halatlap, serpaýlap Molla Gaýybyny bolsa zerli halatlar bilen sylaglap göýberýär. Diýmek türkmen edebiyatymyzda belli söz ussatlary diňe bir söze, onuň gymmatyna gadyr goýmak sözlük hazynasynyň baýlaşdyrmak bilen çäklenmän, eýsem onuň gudraty bilen jemgiýetçilik ähmiýetli işleri-de ýerine ýetiripdirler. Sözüň-sazyň gudraty bilen halky köp heläkçiliklerden halas edipdirler.

Bu sözlerimizi ýeke-täk N Saryhanowyň “Şükür bagşy” eseri bilen-de delillendirip bilerdik. Bu eserde sazyň gudraty bilen öz doganyny zyndandan, hlky gyrgynçylykdan halas eden ýigidiň keşbi türkmen edebiyatynda öçmejek yz goýdy. Şirin söze, onuň ähmiýetine Kemine şahyr hem uly sarpa goýýar. Onuň:

-Seniň eliň meniň dilimiň hünäri

Nusga bolup galsyn, ilden- illere”–

diýen setirlerinde diňe bir saz sungaty däl, eýsem gelin- gyzlaryň ajaýyp duýgylaryna ýugrylyp dokalan, haly sungaty, has dograsy saz sungatynyň haly sungaty bilen sazlaşygy barada gürrüň gidýär. Bu ýerde haly sungatynyň gозelligi, saz sungatynyň gозelligine, many- mazmun ödümine we ýordumyna sazlaşýar we ajaýyp bolsa halkyň söýisine, diliniň senasyna öwrülip, biziň şu günlerimize çenli-de aýdym bolup ýaşaýar.

Sözüň gозelligine, şirinligine, owazlylygyna üns bermek yşk mülküniň şasy Mollanepes şahyrda hem güýçli duýulýar. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly halk öz sungat ussatlaryny sylapdyr. Ýöne, Mollanepesiň öz obasynda mollaçylyk we mugallymçylyk edenligini bellesek, şu ýerde şu döwrün ruhana mollalary bilen mugallymçylygyň bir ýere sygmajaklygy baradaky mesele ör boýuna galýar. Emma, Mollanepes öz döwrüniň ruhany mollalary ýaly däl-de, uly hormat bilen garamagy başran şahsyýet bolupdyr. Muny ýekeje mysal bilende delilendirsek bolar. “Zöhre –Tahyr” dessanynda hereket edýän Mollanepes bilen Bossantäjiň keşbini alyp göreliň. Zöhre gyz kakasynyň Tahyry sandyga salyp

derýa atdyranlygyna gahar edip, öz kenizlerini alyp ýurtdan çykyp barýarka, ejeside, kakasyda onuň özlerini taşlap gitmezligini aýdyp ýalbarýarlar. Gyz hiç kimiň towallasyny almaýar. Alaç tapman, Zöhrä mekdepde sapak berýän ussady Mollanepesi çagyýarlar Zöhre gyz öz halypasynyň göwnüne degmeýär we onuň maslahatyny alýar. Ine bu Mollanepesiň öz döwründe iň bir abraýly sylaglanýan halypalarynyň biri bolanlygyna şaýatlyk edäýär.

Şahyryň şol döwürde hem öz pikirini erkin aýdyp bilmegi, çekinmezligi ony öz döwrüniň progressiw pikirli alymy diýip bellemäge esas döredýär.

Mollanepesiň gelin gyzlara bolan hormaty olaryň näzikligini güle, bilbile, gözelligini aýa -güne deňäp, öýdäki –ojakdaky orunlaryny mukaddesleşdirip, olara aýowly garamak baradaky pikirleri bolsa şahyryň eserleriniň gönezligidir.

Mollanepes şahyr öz eserlerini owadan “güle”, “bala” we ş.m meňzedýär öz ojaklaryny diňleýjilerini bolsa aşyk bilbile ýada bal arysyna we ş.m. meňzedip we ussatlyk bilen tamamlýar.

Nepes sen sözleseň ulus- illerde

Bilbil şeýda bolar täze güllerde,

Asal, ezgil dahan içre tillerde

Ary hujum edýär bal sesin aňsa-

ýaly setirleriniň şahyryň söz sungatyny, sözüň şirinligini, täsirililigini ösdürmekdäki hyzmatyny kesgitleýär.

Ol sözleriniň agramyna göz ýetirip:

Çyn gülem galmasyn solup,

Ismim ýörär gitsem ölüp...

diýmek bilen, söz bossanynyň içinde sonarlap, keşde çeken ýaly inçelik bilen diňe adamzat kalbyny däl, eýsem bütün tebigaty heýjana getirip we eserleriň özünden soňam halkyň arasynda ýaşajakdygyna ynamy bolupdyr. Şeýlelik-de Magtymgulynyň şägirdi, sungatyň ägirdi Mollanepes şahyryň „ **Belent perwazy bilen arşa çykan**” eserleri ruhy gözelligiň nusgasy hökmünde nesillerden nesillere ýaň salýar.

Söz sungaty söze sarpa goýmak meselesi türkmen edebiýatynyň ähli döwürlerinde hem öz beýanyny tapýar. XX asyryň görnükli şahsyýetleriniň biri Gurbannazar Ezizow hem:

Artykmaçlyk duşmanydyr sungatyň

Tygşytly bolanda beýikdir nama

Men pikiri bir söz bilen aýdýarkam

Ol ýerde üç sözüň geregi näme?! –

diýmek bilen söz sungatyny baýlaşdyrmakda köp iş bitiren şahyrlaryň biri.

Sözleriň däl eýsem pikirleriň tygşytly, gözel beýany üçinem şahyryň döredijiligine uly baha berilýär.

Umuman dilewarlyk sungatyny türkmen edebiýaty bilen baglanşykly öwrenmek köp zat berip bilerdi. Söz sungatynyň ussatlarynyň bu ugurda bitiren hyzmatlary çuňňur öwrenilmäge mynasypdyr.

Suhangöýlük sungatynyň toparlary we görnüşleri

Suhangöýlük sungatynyň toparlary we görnüşleri gepleýişniň esasy wezipeleriniň, ýagny, gürrüňdeş bolmagyň, habar bermegiň we täsir etmegiň haýsy hem bolsa birine kybapdaş bolan aragatnaşyk ugurlaryna görä tapawutlandyrylýar. Aragatnaşygyň ylmy, iş, habar-wagyz we sosial-durmuş ýaly ugurlary bolýar. Mysal üçin, aragatnaşygyň ylym bilen bagly ugruna ýokary okuw mekdebinde okalýan leksiýalar ýa-da ylmy nutuk, iş bilen bagly ugruna diplomatiki ýa-da gurultaýda edilen çykyşy, habar-wagyz bilen bagly ugruna harby-watançylyk temasyndan ýa-da mitinglerde sözlenen sözleri, sosial-durmuş bilen bagly ugruna toýlarda we saçagyň başynda sözlenýän sözleri degişli etmek bolar. Elbetde, şu bölünişiň mizemez häsiete eýedigini aýdyp bolmaz. Meselem, durmuş-ykdysady temadan edilen çykyş ylmy häsiýetli bolup biler (ylmy nutuk) ýa-da wagyzçy

tarapyndan diňleýjileriň haýsy hem bolsa bir toparynyň arasynda okalyp bilner. Görnüşi boýunça bu çykyşlar umumy alamatlara eýe bolar.

Häzirki zamanda köpçüligiň önünde çykyş edilende, suhangöýlügiň akademiki, kazyýet bilen bagly, sosial-durmuş äheňli, dini wagyzlara mahsus toparlarynyň ulanylýandygyny görýäris. Suhangöýlügiň topary – bu suhangöýlük sungatynyň belli bir zat barada gürrüň edilmegi, gürrüňi edilýän şol zady derňemegiň we oňa baha bermegiň ýörite ulgamy bilen häsiýetlendirilýän bir ugrudyr. Has anyk alamatlaryň esasynda toparlara mundan beýläkki bölmegiň netijesinde görnüşleri ýa-da žanrlary tapawutlandyrýarlar. Bu toparlamalar ýagdaý-tema bilen baglanyşykly bolýar. Çünki, birinjiden, çykyşyň nähili ýagdaýda edilýändigini, ikinjiden bolsa, çykyşyň temasyny we maksadyny hasaba alýar.

Ylmy-tehniki ilerlemäniň meseleleri boýunça edilýän çykyşlar; gurultaýlardaky, ýygnaklardaky, maslahatlardaky hasabat nutuklary; diplomatiýa, syýasy, harb-watançylyk, ündew häsiýetli, şonuň ýaly-da, mitinglerde, mejlislerde edilýän çykyşlar durmuş-syýasy häsiýetli suhangöýlüge degişlidir.

Suhangöýlügiň käbir görnüşlerine (žanrlaryna) resmi-iş we ylmy stiliň alamatlary mahsus bolýar, çünki, olaryň esasynda resmi resminamalar ýatýar. Şunuň ýaly çykyşlarda ýurtdaky ýagdaý, dünýädäki wakalar derňelip, olaryň esasy maksady okyjylary anyk maglumatlar bilen tanyşdyrmakdan ybarat bolýar. Köpçüligiň önünde edilýän bu çykyşlarda syýasy, ykdysady häsiýetli magumatlar öz beýanyny tapýar, gündelik wakalara baha berilýär, hödürnamalar teklip edilýär, edilen işler barada hasabat berilýär. Bu çykyşlar möhüm meselelere-de bagyşlanyp biler ýa-da çagyryş, düşündiriş, maksatnamalaýyn- nazary häsiýetli hem bolup biler. Dil serişdelerini saýlap almak we peýdalanmak, ilkinji nobatda, çykyşyň temasyna we näme maksadynyň bardygyna bagly bolýar.

Akademiki suhangöýlük – bu beýan edişiniň ylmylygy, çuňňur delillendirilmegi, logiki medeniýeti bilen tapawutlanýan ylmy dünýägaraýşy kemala getirmäge kömek berýän sözleýiş toparydyr. Ýokary okuw mekdeplerinde okalýan leksiýalar, ylmy nutuk, ylmy syn, ylmy habar, ylmy-köpçülikleýin leksiýa şu topara degişli edilýär. Elbetde, akademiki suhangöýlük sözleýişniň ylmy stiline

ýakyn bolýar, ýöne şol bir wagtyň özünde-de onda çeperçilik serişdeleri seýrek ulanylmaýar.

Kazyýet bilen bagly suhangöýlük – bu kazyýete maksadalaýyk we netijeli täsir etmäge, kazylaryň we kazyýetiň zalynda oturan raýatlaryň garaýyşlarynyň kemala gelmegine ýardam etmäge niýetlenen sözleýiş toparydyr. Adatça, garalawjynyň sözünü (aýyplaýjy söz) we aklawjynyň sözünü (aklaýjy sözi) tapawutlandyrýarlar.

Kazyýetde edilýän çykyşlarda bar bolan maglumatlaryň, kazyýet ekspertizasynyň beren maglumatlarynyň, işe dahylly kişileriň peýdasyna we garşysyna getirilen delilleriň, şaýatlaryň görkezmeleriniň jikme-jik derňelýändigini öz-özünden düşnükli. Anyklamak, subut etmek, ynandyrmak – özara baglanyşykly bolup, kazyýet suhangöýlüginiň mazmunyny kesgitleýän üç sany maksat, ine, şulardyr.

Belli bir senäni hatyralap tutulýan toýda ýa-da belli bir şahsyň hormatyna sözlenen söz, aradan kişini ýatlap aýdylýan söz sosial-durmuş suhangöýlügine degişli edilýär. Köşk dilewarlygy sosial-durmuş suhangöýlüginiň bir görnüşi bolupdyr. Bu görnüşe timarlanan stile, dabaraly, emeli meňzetmelere we deňeşdirmelere ýykgyň etmek mahsusdyr.

Suhangöýüň çykyşynda beýan edişiň daş görnüşi (formasy), ýazmaça çykyşdaky ýaly, şeýle bir doly derejede we yhlasly tараşланман hem bilner. Ýöne çuhagöýüň hiç hili taýýarlyksyz çykyş edýändigini bilen ylalaşmak mümkin däl. Dürli derejede-de bolsa, suhangöýler çykyş etmek üçin taýýarlyk görýärler. Bu olaryň tejribesine, ussatlygyna, hünär derejesine, galyberse-de, haýsy tema boýunça we nähili ýagdaýda çykyş edýändigine bagly bolýar. Fermada ýa-da maslahatda çykyş etmek bir zat, mitingde çykyş etmek düýbünden başga bir zat: dürli sözleýiş görnüşleri (formalary), sözün dürli wagtlarda sözlenmegi, dürli diňleýjiler.

Suhangöýüň çykyşy – öňünden taýýarlanylýan çykyşdyr. Ol bolsa, elbetde, çykyşyň düzüm böleklerine gös-göni we araçysyz täsir edýän kitap-ýazuw çeşmeleri esasynda taýýarlanylýar.

Diliň esasy wezipelerine laýyklykda tapawutlandyrylýan stiller olaryň haýsy ugra degişlidigi we adamyň ýerine ýetirýän işiniň şertleri bilen baglydyr. Olar dil serişdeleriniň ulgamy arkaly tapawutlanýarlar. Hut şu serişdeler bir stili beýlekisinden tapawutlandyryýan belli bir stil öwüşginini emele getirýärler.

Resmi-iş stili resmi iş gatnaşyklary bilen bagly ugra hyzmat edýär. Maglumatlar bilen tanyş etmek onuň esasy wezipesi bolup durýar. Ylmy stil ylym bilen bagly bilimleriň ulanylýan ugruna hyzmat edip, onuň esasy wezipesi maglumatlary habar bermekden, şonuň ýaly-da, olaryň dogrudygyny subut etmekden ybaratdyr. Adalgalaryň, ylmy häsiýetli umumy sözleriň, howaýy leksikanyň bolmagy, onuň üçin häsiýetli alamatlardyr. Publisistiki stil jemgyýetçilik-ykdysady, sosial-medeni we beýleki jemgyýetçilik gatnaşyklary ugurlaryna hyzmat edýär. Onuň esasy wezipesi habar bermek we täsir etmektir. Bu stilde dil serişdeleriniň ählisi ulanylýar. Onuň üçin dil serişdelerinden tygşytly ulanylmagy, gysgalyk we maglumatlara baý bolmak bilen birlikde, olary köpçülige düşnükli edip beýan etmek häsiýetlidir.

Çeper-bellestrik stil täsir ediş we estetiki wezipeleri ýerine ýetirýär. Onda edebi we ondan hem has giň umumymilli dil dürli öwüşginleri hem-de baýlyklary bilen şöhlelenip, sungat hadysasyna, çeper keşpliligi (obrazlylygy) döretmegiň serişdesine öwrülýär.

Gepleşik stili ýörite ýola goýulmadyk, resmi bolmadyk durmuşy we hünär gatnaşyklary ugruna hyzmat edýär. Onuň esasy wezipesi gürründeşlik bolup, sözleýişde ýüze çykýar. Onuň edebi-gepleşik we gündelik-durmuşy dil diýlip atlandyrylýan iki sany görnüşi bolýar.

Suhangöýüň çykyşynyň gurluşy

Suhangöýüň çykyşynyň bütewiligi onuň temasynyň – çykyşyň esasy pikiriniň, ohda gozgalýan esasy meseläniň, şonuň ýaly-da, dürli gurluşly we

ýaýrawly many bölekleriniň birligi bilen baglanyşyklydyr. Çykyş diňe bir ýagdaýda, ýagny, pikiri beýan ediş yzygiderliligini şöhlelendirýän anyk many baglanyşyklary bolan ýagdaýynda täsir edip bilýär. Bulam-bujar edip aýdylan söz öz maksadyna ýetmez we diňleýjilerde sühagöýüň ýetirmek islän täsirini galdyrmaz.

Suhangöý gürleşen mahaly biz, ýagny diňleýjiler onuň sözlerini gysgaça ýazga geçirýän, özümüzçe düşündirýän ýaly bolýarys. Şol wagt biziň aňymyzda: näme hakda gürljekdigini habar berýär..., şertlendirýär..., esasy tema geçýär..., sözünü başga ýana sowýar..., gaýtalaýar..., jedele girýär..., alymyň pikirini püçege çykarýar..., ylalaşmaýar..., nygtaýar..., gaýtalaýar..., üstüni ýetirýär..., sanap geçýär..., soraglara jogap berýär..., netije çykarýar diýen düşüňjeler janlanýar. Şu şekilli düşündiriş suhangöý bilen diňleýjileriň arasyndaky baglanyşygy, ilkinji nobatda bolsa, maglumatlaryň ýerleşiş yzygiderliligini, çykyşyň kompozisiýasyny şöhlelendirýär.

Çykyşyň kompozisiýasy – bu çykyşyň ähli bölekleriniň kanynalaýyk, mazmun we başky niýet (zamysel) bilen esaslandyrylan ýerleşişidir hem-de olaryň maksadalaýyk gatnaşygydyr, maglumatlary guramagyň ulgamydyr.

Kompozisiýada baş sany bölegi, ýagny, çykyşyň başyny, çykyşy, esasy bölegi (mazmun), netijäni, çykyşyň tamamlajy bölegini tapawutlandyrmak mümkin. Bu klassyky çyzydyr (shemadyr). Ol, esasy bölegi hasaba almazdan (mazmunyň ýok ýerinde çykyş hem bolmaz ahyryn), bölekleriň biri ýok bolan ýagdaýynda, gysgaldylan görnüşe hem eýe bolup biler.

Suhangöýüň çykyşynyň hemme bölekleri biri-biriniň içinden geçmek häsiýetine eýe bolup, özara baglanyşyga eýedirler. Çykyşyň bütewiligini gazanmak maksady bilen, onuň ähli bölekleriniň birleşdirilmegine integrasiýa diýilýär. Çykyşyň gutulgysyzlygy onuň gurluşyny köp babatda kesgitleýär. Çykyşy tutuşlygyna işjeň ýadynda saklamak örän kyn bolýar. Şu ýagdaý hem ýazmaça çykyş bilen deňeşdireniňde, ony düýbünden başgaça edip gurmaga mejbur edýär. Suhangöýüň çykyşynyň baglylygy kogoziýanyň, retrospeksiýanyň we prospeksiýanyň kömegi arkaly üpjün edilýär.

Kogozıya – baglanyşygyň, suhangöýüň çykyşynyň aýry-aýry bölekleriniň yzygiderliligini we özara baglylygyny üjün edýän, aýratyn görnüşleridir. Ol çykyşyň mazmunyna has çuňňur aralaşmaga, onuň biri-birinden käbir (hatda ep-esli) uzaklykda, ýöne, belli bir derejede özara baglylyklary bolan böleklerine düşünmäge hem-de olary ýatda saklamaga mümkinçilik berýär. Baglanyşygyň bu görnüşi wagtlaýyn, giňişlik we sebäp-netije gatnaşyklaryny aňladýan dürli gaýtalamalar, sözler arkaly aňladylyp bilner. *Şeýlelik bilen, diýmek, birinjiden, ikinjiden, üçünjiden, indiki mesele, häzirki pursatda, örän aýdyň, soňuna hem ser salalalyň ýaly* sözler we söz düzümleri şolaryň mysalydyr. *Üns berip, bir tarapdan, başga bir tarapdan, şol wagtyň özünde-de, muňa garamazdan, soňra belli bolşy ýaly* diýen sözler we söz düzümleri hem baglanyşdyryjylyk wezipesini ýerine ýetirýärler.

Retrospeksiya – bu diňleýjilere mundan öň beýan edilen baý mazmunly maglumaty ýatlatmaga hyzmat edýän sözleýiş aňlatmasynyň görnüşidir (formasydyr). Suhangöý öz çykyşynyň daşyndaky maglumat-da salgylanyp biler (şeýlelik-de, şu çykyşyň umumy maglumatlar esasy bilen baglanyşmagy bolup geçýär), diňleýjilere özüniň öňki çykyşlaryndaky maglumatlary ýa-da şu wagtky çykyşynda biraz mundan öň beýan eden maglumatlaryny-da salgy berip biler (şeýleleik-de, edilip durlan çykyşyň mundan öňki edilen çykyşlar bilen baglanyşygy ýola goýulýar).

Prospeksiya – bu baý mazmunly maglumatyň çykyşyň soňraky bölümlerinde habar beriljekdigini aýdyp, onuň seslendirilmegini yza çekmäge mümkinçilik berýän sözleýiş birlikleriniň biridir. Prospeksiya diňleýjileriň çykyşda beýan edilen pikirleriň we ideýalaryň arabaglanyşygyny we özara şertliligini has gowy göz önüne getirmeklerine mümkinçilik döredýär. Suhangöý başda häzirki edýän çykyşy barada käbir maglumatlary habar berjekdigini önünden söz berip biler, şonuň ýaly-da, özüniň indiki etjek çykyşlaryndan ýa-da beýleki suhangöýleriň çykyşlaryndan söz açyp biler. Ine, şuna prospeksiya diýilýär.

Suhangöýüň çykyşynyň edebi – bu suhangöýlük işinde kabul edilen we diňleýjiler bilen aragatnaşygy ýola goýmak, söhbetdeşligi saýlanyp alnan äheňde

dowam etdirmek, başga hili maglumatlary bermek üçin zerur bolan aýratyn häsiýetli durnukly sözleýiş birlikleridir. Bu sözleýiş ülnüleri esasy wezipäniň, ýagny aragatnaşyk edilmegini goldamagyň daşyndan, salykatlylyk wezipesini, kadalaşdyryş wezipesini hem ýerine ýetirýärler. Mysal üçin, olaryň kadalaşdyryş wezipesini ýerine ýetirmekleriniň arkasyndan suhangöý bilen diňleýjileriň arasyndaky gatnaşyklaryň hem-de çykyşy kabul etmegiň häsiýeti belli edilýär. Şonuň ýaly-da, olar duýgy-ekspressiýa wezipesini hem ýerine ýetirýärler.

Çykyş etmegiň edebini üpjün etmek üçin köplenç ýüzlenmäni ulanýarlar. Şonuň ýaly-da, diňleýjileri mübärekleme, ýagny olara bolan dostlukly duýgularyňy, olara dost hökmünde garaýandygyňy, gowulyk isleýändigini mälim etmek hem giň ýaýrandyr. Hoşlaşyk sözlerini aýtmak, aýdan zatlaryňa üns berenleri üçin minnetdarlyk bildirmek hem çykyş etmegiň edebini saklamagy üpjün edýän ülnülerdendir. Şeýle-de, tanyşmak üçin ulanylýan sözleriň toparyny tapawutlandyrýarlar. Sunagöýi kimdir biriniň tanyşdyrmagy hökmandyr ýa-da onuň özi tanyşlyk açmalydyr. Suhangöýüň çykyşynda ýokary we aram derejedäki hyjuwly, şonuň ýaly-da, joşgunly äheňler ulanylyp, şol äheňleriň arkasyndan diňleýjiler bilen oňaly gatnaşyk ýola goýulýar.

Awtor we diňleýji

Awtor halkyň önünde üstünlikli çykyş etmek üçin awditoriýanyň, halkyň ünsüni özüne çekmegi, özüni diňletmegi başarmaly. Ýöne diňe bir diňleýjiniň ünsüni özüne çekmekligi awtoryň özüne, onuň başarnygyna, professionallygyna, taýýarlygyna bagly bolmak wagtlary-da bolýar. Şeýle ýagdaýlar köplenç halatlarda awtoryň obýektiv faktorlara bagly bolýar we oňa täsir edip bilmeýär.

Awtor kimdir biriniň taýýarlan tabşyran tekstini okap, doklada meňzemäge çalyşmaly däl. Munuň üçin awtor gowy taýýarlykly, owadan gürlmeli. Halkyň işleýän zadyny täsirli aýtmagy başarmaly.

Olar bilen diňe sözün bilen däl, eýsem gözün-ýüzün mimikasy elleriň hereketleri arkaly hem gatnaşykda bolmaly. Şeýle hereketler mazmunyň Kabul edijiligini ýeňilleşdirilýär we çykyş edýän awtor bilen awditoriýanyň özara gatnaşyklaryny üpjün edýär we ş.m

Awtor elindäki tekstini okap, diňleýjiniň oňa bolan gatnaşygyny duýmasa, görmese awditoriýada bitewilik, awtor bilen halkyň arasynda gatnaşyk bolmaýar. Bu ýagdaý işiň netijeliligini peseldýär. Hut şonuň üçinem awtor halkyň öz sözlerine bolan gatnaşygyny olaryň ýüzlerinden okamagy we öz çykyşyny şoňa kybaplaşdyrmagy başarmalydyr.

Eger-de halkyň içinde kimdir biri pallas, ýa-da geňirgenme bilen awtor group başlasa, awtor sözlerini janlandyrmaly. Munuň üçin ol oturanlara ritoriki we ş.m soraglar bilen ýüzlenip biler ýa-da haýsydyr bir başyndan geçiren, halkyň gyzyklanaýjak mysalyny getirip, ýatlap biler we ş.m.

Mysal:

Türkmenistanyň halk artisti Maýa Kuliýewa halkyň öňünde çykyş edýär. Ol ýurduň häzirki ýagdaýy, Hormatly Prezidentimiziň türkmen halkyny eşretli günde ýaşadýanlygy barada gürrüň edipdowamyny türkmen teatrynyň geçmişi şu günü baradaky gürrüňlere çyrykdyrýar. Uzaga çeken çykyşdan soň artist birdenem öz ýaşlyk döwrüniň ýatlamalaryna dolanýar. Pagta meýdanynda kolhozçylaryň öňünde çykyş edýärler. Sahnada duran Maýa Kuliýewiň aýagynyň ýanyndan suwlygan möjegi geçip barýar. Ýaş gyz gorkudan ýöne galpylda öwrülýär. Ol elbetde “Aha möjek” diýip gygyrýar, emma şol aýdan sözlerini ussatlyk bilen eseriň mazmunyna goşmagy başaýar we düşek ýagdaýynyň sepini tomaşaçylara bildirmän alyp çykýar.

Elbetde aktrisany şeýle gyzykly ýatlamasy auditoriýany täzedan janlandyrýar, olar dürli ýylgyrmalar we başrtmalar we ş.m arkaly awtora minnetdarlyk bildirýärler. Olaryň ýüzlerinden çykyşyň dowamyny diňlemäge höwesekdiklerini duýmak bolýar. Bu ýagdaý diňleýji bilen awtoryň arasyndaky aragatnaşygy emele getirýär we işiň netijeliligini ýokarlandyrýar.

Çykyşyň kompozisiýasy ynandyryjylygy

Awtoryň çykyşynyň ünsli yzgiderli diňlenilmegi üçin, awtoryň çykyşy diňe bir onuň özüne däl, eýsem bütin halka, auditoriýa hem düşnükli bolmaly. Aýdyň ýeňil beýan edilmeli. Onuň üçinem sözüň gurluşy, kompozisiýasy uly rol oýnaýar.

Çykyşyň kompozisiýasy – has dograsy her bir sözüň, pikiriň mazmunyna we awtoryň pikirine laýyklykda yzgiderliligiň saklanylmagy zerurdyr. Bu yzygiderlilik okgunly biri-birine owadan, gelşikli sepleşýän pikirleriň aýdyň beýany bolmaly.

Çykyşyň başynda awtor diňleýjini özüne çekmegi başarmaly. Eýýam, başdan çykyşyň, manysyna täsirlenen diňleýji awtoryň pikiriniň dowamyny yzarlap başlaýar. Diýmek awtor olaryň talapyny ynamyny ödemeli.

Mysal üçin haýsydyr bir belli şahsyýet barada gürrüň gidýän bolsa, esasy gürrüňiň başyny şol şahsyýetiň doglan günü, aýy, senelerinden başlamak nädogry. Hemmelere belli zady öňe çykyp aýdyp durmagyň geregi ýok. Esasy diňleýjini gyzyklandyryp biläýmek ýatlamalardan, ýa-da soraglardan başlamakdogry bolardy. Awtor diňleýjini kyrk baş minutdan artyk saklamak kyn. Şonuň üçinem mekdep dersinden akademiki sagatlarda şu ölçeg sagady bilen çäklenýär.

Egerde aýdylamly, diňleýjiniň dykkatyna ýetirilmeli zatlar köp bolan ýagdaýynda olaryň iň esasylaryny saýlap alyp ony hemmetaraplaýyn açyp görkezmek bilen, beýleki soraglar barada bolsa gysgaça durup geçmek gerek.

Çykyşy tamamlamak bilen, onuň netijesini anyk, aýdyň etmeli. Pikiriňi sözlemiňi saýlaman goýmaly däl. Auditoriýanyň işjeňligini artdyrmak bilen olara ýüzlenmek üçin netijeliligini ýokarlandyrýar.

Mysal:

Adamlar şahyr G.Ezizowyň döredijiligini öwrenmek onuň goşgylaryny ýat tutmak bilen çäklenmän. Siz onuň eserleriniň many ýardymyny filosofiki pikir öwürmelerine üns berip görüň şonda özüňiz üçin hut täze bir dünýäni açan ýaly

bolarsyňyz!!! Köp zatlara göz ýetirmäge, şonuň ýaly-da özüňizi biýnjalyk edýän köp soraglaryňyza jogap taparsyňyz!!! Çünki Gurbannazar şahyryň döredijiliginde özümiň üçinem, geljek üçinem öwrenmäge zat kän we ş.m.

Gerek bolsa, şahyryň käbir setirlerini mysal getirip, seljerip berip ýa-da onuň durmuşyna we öz çykyşyna degişli bolan wakany gürrüň berip bolar.

Ýöne wagt köp galanam bolsa öňki aýdylanlara dolanyp gelmek bolmaýar. Bu aýdylanlaryň täsirini gaçyrýar. Hoşlaşyk sözini-de gaýtalamaly däl. çykyşyň dowamynda gynaňly gürrün edilenem bolsa, çykyşyň soňky joşgunly, dabaraly, okgunly sözler bilen tamamlanmaly.

Mysal:

Ol özüne edilen tankytlardan sowulmagy başrdy. Ol geljege nazar dikdi. Geljekde özüniň sözlerine mätäç bolunjakdygyny göz ýetirdi.

“Çünki bizden soňky döwre dikip baky nazarym

Biziň hoş sözlere mätäç günlere gözüm düşdi.”

Diýip ýazan şahyr geljek üçinem eser döretdi. Onuň türkmen halkyna ýapyp giden ruhy serpaýy asyrlardan asyrlara ýaň salyp hemişelik biziň bilen ýaşaýar we ş.m.

Çykyşyň soňunda diňleýjilere sorag bermäge mümkinçilik döretmäge çalyşmaly. Bu ýagdaý çykyşa täzeçe gyzyklanma döredýär we awtor bilen auditoriýanyň arabaglanşygyny güýçlendirýär.

Çykyşyň gurluş ýollary

Awtor öz çykyşynyň düşnükli bolmagyny we ýeňil Kabul edilmegini gazanmalydyr. Munuň üçin ol dürli görnüşli ugurlary we düşündirişleri ulanyp biler.

Ol çykyşyny tablisalaryň shemalaryň çyzgylaryň, grafikleriň üsti bilen şekillendirip ynandyryjylygyny ýokarlandyryp biler.

Geliň ýene-de ýokarky mysallarymyza ýüzleneliň şahyryň 70-ýyllyk ýubileýine bagyşlanan çykyş ilki onuň durmuşy, eserleriniň dürli aýratynlyklary barada edilen gürrüňler fotosuratlar bilen berkidilýär. Suratlar şahyryň ýaşlygyndan, bolaýsa çagalykdan başlap, onuň şahyr hökmünde tanalyp başlan döwürlerine bölünip, (şahyr dostlarynyň arasynda we ş.m.) ömrüniň soňky pursatlaryna çenli berk yzgiderlilikde berilmeli we ş.m.

Awtor sözlemleri düzmegiň dürli formalaryny, şonuň ýaly-da analiz we sintez aýratynlyklaryndan peýdalanylýan biler.

Analiz grek sözünden geçen söz bolup seljermek, böleklere bölünip öwrenmek diýen manyny berýär we ol böleklere bölmek arkaly düşünjäniň ýagdaýyň manysyna çuňňur göz ýetirmäge mümkinçilik döredýär.

Sintez bu bolsa pikirleri ýa-da olaryň seljerme, analiz esasyndaky jemlemelerini bir bitewilige birikdirmek, olary birleşdirmekdir.

Aýratyn bölmek ýagdaýlary, hususy ýagdaýlary umumylaşdyrmak, aýratyn alnan faktlara seljermelere esaslanyp netije çykarmak bolsa induksiýa metodyna degişlidir.

Beýleki bir metod bolsa induksiýanyň tersine umumylykdan aýratyn alnan analizlere seljermelere we netijelere esaslanýar. Oňa bolsa didaksiýa diýilýär.

Awtor öz diňleýjileriniň düzümine baglylykda induksiýa ýa-da didaksiýa metodyny saýlap alýar.

Mysal:

Türkmenistan döwletiniň ähli ugurlar babatda uly ösüşlere eýe bolmagy. Umumy induksiýa metody bilen gürrüne başlaýar. Emma haýsydyr bir zady has aýdyň delillendirmek üçin diduksiýa metodyna ýüzlenmeli bolýar. Hormatly Prezidentimiziň(hemmeleriň ýadynda bolar ýaly) iň soňky daşary ýurda sapary, ýa-da tersine daşary ýurtly işewür toparyň biziň ýurdumyza sapary we onda baglaşylan döwlet ähmiýetli şertnamalar netijeleriň bie hilisi hökmünde gürrüň berilýär we ş.m.

Haýsydyr bir ýagdaýlary has anyk düşündirmek üçin awtor çykyşy guramagyň analogiýasyna ýüzlenip biler.

Analogiýa- grek dilinden geçen söz bolup “meñzeşlik”, “gabat gelmek” diýmegi aňladýar. Ýagny meñzeş ýa-da gabat geläýn wakalary, faktlary deňeşdirme esasynda gürrüň bermek awtora esasy meseläni aýdyňlaşdyrmaga ýüze çykarmaga ýardam edýär.

Tekst janly gepleşiğiň hasyly hökmünde

Tekst hakdaky düşünje. Tekst („dokuma, sepleşme, birleşme” diýen manylary berýän „tehtus” şekilli latyn sözünden ýasalan) diňe özara gatnaşyk mahalynda ýüze çykýar we belli bir ähmiýete eýe bolýar. Ol dil birligidir, özara gatnaşygyň şkillenmesidir. Ol seslendirilýän nyşanlaryň yzygiderliligidir.

B.N. Golowiniň kesgitlemegine görä, tekst az ýa-da köp derejede gutarnykly görnüşe eýe bolan haýsydyr bir mazmunyň (manynyň) we bu mazmuny emele getirýän hem-de aňladýan formanyň (gepleýişiniň) birliginden ybarat bolan dilden aýdylýan ýa-da ýazuwa geçirilen eserdir.

Şeýlelik bilen, tekstiň esasy alamatlary aşakdakylardan ybaratdyr:

- 1) Böleklere bölünmek (tekst birnäçe sözlemde ybarat bolup, sözlem bilen deňeşdireniňde ýokary derejedäki aragatnaşyk birligidir. Ýöne bu pikir jedellidir. Käbir alymlar gutarnykly häsiýetli ýaýraň bir aňlatmany-da, gepe gatylmany-da tekst hasaplaýarlar);
- 2) Many bütewiligi (bu bütewilik materialy saýlap almagy esasy pikiri bermek wezipesine tabyn etmek ýoly bilen gazanylýar, ýagny tekstiň düzümine girýän sözlemler tema we öňe sürülýän pikir taýdan özara baglanyşmalydyr);
- 3) Baglanyşyklylyk (tekst manylary boýunça, şonuň ýaly-da, dil birlikleriniň: gaýtalanýan sözleriň, at we görkezme çalyşmalarynyň, sinonimleriň, antonimleriň, düzmeli baglaýjylaryň we şuna meñzeşleriň

kömegi arkaly şekil taýdan özara baglanyşýan sözlemlerden ybarat bolýar).

Tekstiň görnüşleri

Diliň, pikirlenişiniň ýüz ýyllyklaryň dowamyndaky ösüşiniň netijesinde gepleýän kişiniň öz önünde goýýan wezipelerini çözmegi üçin has täsirli, tygşytly we anyk usullar, shemalar we söz gurluşlary işlenilip taýýarlanyldy. Şol sebäpli hem monologik (birtaraplaýyn) gepleýişiniň beýan etme, gürrüň berme, pikir öwürme ýaly düzüm böleklerini tapawutlandyrýarlar. Dil ylymynda bu bölekleri tekstiň wezipeleýin-manýlaýyn görnüşleri diýip atlandyrmak şertleşilip, munuň özi olaryň aýdylýan zadyň maksady we mazmuny bilen baglydygyny görkezýär. XIX asyryň ritoriklerinden gözbaş alyp gaýdýan bu böleklere bölme täri şertleýin häsiýete eýedir. Iş ýüzünde, söz sözlenen mahaly tekstiň görnüşleri bir-biriniň ýerini çalşyp durmak bilen, gepleýişe köpdürlülük öwşünini berýärler. **Beýan etmek** gürrüňi edilýzn zadyň alamatlaryny, onuň wagtlaýyn häsiýetnamalaryny ýa-da hemişelik hallaryny, hillerini, ýagdaýlaryny açyp görkezýär. Tekstiň bu görnüşi göýä bir: „Gürrüň haýsy zat barada barýar?” diýen soraga jogap berýän ýaly duýgy döredýär. Köplenç ýagdaýda, beýan etmek - bu bir wagtyň özünde göz önünde janlanýan hereketsiz şekildir. Resmi-iş häsiýetli gepleşik dilinde **häsiýetnama** beýan etmegiň bir görnüşini emele getirýär. **Tehniki beýan** onuň hususy ýagdaýy hasaplanýar.

Gürrüň berme özara berk bagly bolan wakalary, hereketleri geçmişde bolup geçen ýaly edip açyp görkezýär. Bu görnüş göýä: „Näme bolup geçdi?” diýen soraga jogap berip, dünýäni hereketiň mesgeni hökmünde göz önünde lanlandyrýar.

Pikir öwürme delillendirmek, sebäp-netije gatnaşyklaryny ýola goýmak arkaly zatlary we hadysalary öwrenmegi, olaryň içki alamatlaryny açyp

görkezmegi maksat edinýär. Logikanyň (mantygyň) nukdaýnazaryndan pikir öwürme – bu haýsydyr bir tema boýunça yzygiderli görnüşde beýan edilen pikir netijeleriniň hatarydyr. Dünýäni şunuň ýaly edip sebäp-netije gatnaşyklary esasynda açyp görkezmek – bu: „Näme üçin?“ diýen soragyň özboluşly jogabydyr. Ylmy tekstlerde, köpçülikleýin habar beriş dilinde duş gelyän **kesgitlemäni** we **düşündirişi** pikir öwürmäniň bir görnüşi hasaplaýarlar.

Pikirleniş logikasy islendik pikir öwürmede tezis – subut edilmegi gerek bolan oý-pikir ýaly bölekleriň bolmagyny, öňe sürülen pikiri delilleriň we subutnamalaryň kömegine daýanyp esaslandyrmagy talap edýär. Detuktiv we induktiv pikir öwürmeleriň gurluşyny çyzgynyň üsti bilen hem aňlatmak mümkin:

1. Detuktiv pikir öwürme

TEZIS ----- DELILLER ----- HETIJE

2. Induktiv pikir öwürme

DELILLER ----- AÇYP GÖRKEZMEK ----- TEZIS

Dogrudygy iş ýüzünde barlanylyp görülen we subut edilen delilleiň- pikirleriň jemine delilnamalar diýilýär.

Delilnamalaryň iki görnüşi bolýar:

1. Işiň düýp özeni bilen bagly delilnamalar. Olar synlamagyň, tejribäniň kömegi arkaly anyklanylýan maglumatlardan, san görnüşindäki ýa-da statistika häsiýetli materialdan, reçminamalardan, subut edilen pikirlerden we şuna meňzeşlerden ybaratdyr.

2. Adam bilen bagly delilnamalar. Olar abraýly adamlaryň: alymlaryň, ýazyjylaryň, jemgyýetçilik işgärleriniň, hünärmenleriň aýdan sözlerine, pikirlerine salgyylanmakdan; bol-bol öwgi sözlerinden, gürründeşiňiň artykmaç taraplaryna we kemçiliklerine, üşüğine ünsi çekmekden; beýleki tarapda nebsagyrjylyk we duýgudaşlyk duýgularyny oýarmakdan ybaratdyr.

Birinji görnüşiniň delilleri subut etmäge, ýagny, tezisiň dogrudygyny kesgitlemäge, ikinji görnüşiniň delilleri bolsa ynandyrmaga – diňleýjileri pikirdeşiňe öwürmäge, tezisiň dogrudygynyň subut edilendugi barada ynandyrmaga gönükdirilendir. Aýdylýan zadyň ynandyryjylygynyň esasy onuň subut

edilmegidir. Ýöne, ritoriki usatlyk: äheň, gepleýiş aýratynlyklary, ses we şuňa meňzeşler hem möhüm ähmiýete eýedir.

Tekstiň kompozisiýasy

Kompozisiýa (latyn dilinde composito – „birleşdirme, düzme”) – bu tekstiň ähli bölekleriniň kanynalaýyk edilip, mazmuna we başky maksada görä ýerleşdirilmegidir.

Tekstiň üç bölekden, ýagny, girişden, esasy bölekden we netijeden ybarat gurluşy has giň ýaýran nusgawy gurluş hasap edilýär. Habar, nutuk, köplenç ýagdaýda, şunuň ýaly gurluşa eýe bolýar. Hazirki döwürde mübärekleme häsiýetli, söwda bilen bagly çykyşlar, esasan, ýagdaýa we çykyşyň kime gönükdirilýändigine esaslanýan **erkin kompozisiýary** bilen tapawutlanýar.

Geçirilen tejribeleriň barşynda habaryň başynda we ahyrynda aýdylýanlaryň has gowy ýatda galýandygy we özleşdirilýändigini kesgitlenildi. Bu „gyra” diýlip atlandyrylýan psihologik kanunyň ýetirýän tasiri hökmünde düşündirilýär. Şol sebäpli hem çykyşyň mamuny we netijesi barada gowy edip oýlanmaly.

Çykyşyň wezipesi diňleýjileri gürrüňi edilyän temany kabul etmäge taýýarlamakdyr. Tejribeli suhangöýleriň (oratorlaryň) pikirine görä, diňleýjileriň ünsüni bada-bat özüňe çekmek gerek. „Ilýän gaňyrçajyklar” (A. F. Koni) köp sanlydyr. Gyzykly ýa-da üýtgeşik bir mysal; atalar sözi, nakyl, joşgunly söz, sitata; çykyşyň temasy bilen bagly haýsydyr bir waka barada gürrüň bermek; diňleýjileri işjeň pikrlenmäge çekmäge mümkinçilik berýän meseleler şolaryň hilindendir.

Netije gysga, gysby bolmalydyr. Adat bolşy ýaly, onda aýdylanlaryň jemi jemlenýär, habarlar yglan edilýär; esasy tezis gysgaça gaýtalanýar, esasy pikir we gürrüňi edilen temanyň diňleýjiler üçin möhümdigi nygtalýar; beýan edilen pikirleriň nähili edilip ösdürilip bilinjekdigi barada aýdylýar, täze wepeler öňde

goýulýar, bu ugurda geljekde edilmeli iöleriň üstünde durulýar, diňleýjiler öz pikirlerini aýtmaga, jedelleşmäge çagyrylýar.

Häzirki zamanyň suhangöýleri, diňleýjileriň önünde çykyş edenlerinde, materialyň esasy bölegini beýan etmek usullaryndan peýdalanýarlar. Bu usullar köp asyrylyk iş tejribesiniň esasynda kemala gelip, aşakdakylary öz içine alýar:

- 1) **Induktiv usul** – hususylykdan ugur alyp, umumy düşüňjä eýe bolmak , anyk maglumatlardan netije çykarmak arkaly materialy derňemek.
- 2) **Deduktiv usul** – umumylykdan ugur alyp, hususylyk barada pikir öwürmek, haýsydyr bir pikirleri öňe sürüp, soňra olaryň manysyny anyk mysallar arkaly düşündirmek.
- 3) **Basgançaklaýyn usul** – bir meseläni beýleki bir meseläniň yzyna tirkäp, yzygiderli beýan etmek. Tekstiň awtory meseläni gözden geçireninden soňra, oňa gaýdyp gelmeýär.
- 4) **Taryhy usul** – materialy, mysal üçin, taryhy we terjimehal häsiýetli temalara degişli maglumatlary peýda bolan wagt yzygiderliliklerinde bermek.
- 5) **Jemlemek usuly** – habar berilýän zady esasy meseläniň, bir merkeziň daşyna egirmek. Gepleýän adam, umumy gürründen has çuňňur gürrüňe geçmek bilen, gürrüňi edilýän zady hemmetaraplaýyn, dürli kesgilemeleriň (mysallaryň, düşündirişleriň we öüňä meňzeşleriň) kömegi arkaly derňeýär.
- 6) **Deňeşdirme usuly** – biri-birine meňzeş bolan dürli hadysalary, wakalary, maglumatlary deňeşdirmek.
- 7) **Gapmagarşylyklaýynlyk usuly** – gapmagarşy, biri-birinden bütinleý tapawutlanýan zatlary, meseleleri, hadysalary deňeşdirmek, olary biri-birine garşy goýmak.

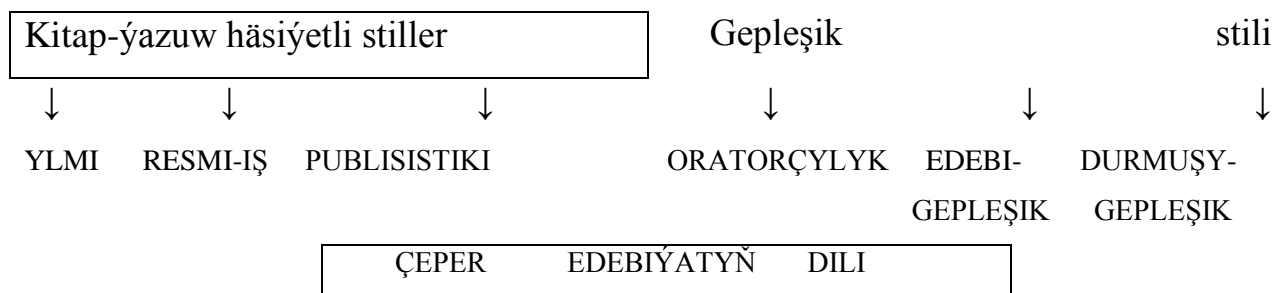
Bir monologda (bir adam tarapyndan sözlenilýän sözde) dürli usullardan peýdalanylmagy onuň esasy bölegini özboluşly, üýtgeşik etmäge mümkinçilik berýär.

Tekstiň stili

Islendik teksti ol ýa-da beýleki stile degişli etmek mümkin. Stil (stulos – „hat ýazylyan taýajyk” diýen grek sözünden) diýip, adatça, edebi diliň gepleşik mahalynda belli bir wezipäni ýerine ýetirýän görnüşlerine aýdylýar. Şol sebäpli hem stillere wezipeleýin stiller diýilýär. Wezipeleriň dürli-dürli bolmagy sebäpli, stiller dürli esaslara görä tapawutlandyrylýar. Mysal üçin, adamlaryň ýerine ýetirýän işleriniň degişli ugurlary (ylym, kanunçylyk we iş doandyryjylyk, syýasat) bilen baglylykda, şolara „hyzmat edýän” stiller – ylmy, resmi-iş, publisistiki stilleri biri-birlerinden tapawutlandyrýarlar. Olaryň hemmesi ýeterlik derejede çylşyrymly bolan mazmuny aňlatmak üçin niýetlenilip, resmi ýagdaýda, köplenç hem ýazuw görnüşinde (başga bir esaslandyрма) peýdalanylýar. Bu ýagdaýy nygtamaga çalyşmak bilen, ýokarda agzalan üç stili **kitap stilleri** diýip, bir adyň astynda birleşdirýärler. Olara adamlar tarapyndan gündelik, aglaba-da gepleşik dilinde, ulanylyp durlan **gepleşik stili** garşy goýulýar. Bu stiliň dürli görnüşlerini **edebi-gepleşik stili** – bilimli adamlaryň okuw jaýlarynda, önümçilik şertlerinde, medeniýet ojaklarynda ulanylan dili; **oratorçylyk stil (köpçüligiň gepleşik dili)** – ylmy, iş hasiýetli temalar boýunça edilýän gürrüňlerde ulanylan dil; **durmuşy-gepleşik stili** – ýönekeý maşgala şertlerinde, dynç alynýan mahalynda, köçede ulanylan dil emele getirýär.

Alymlaryň pikirine görä, **çeper edebiýatyň dili** sanalyp geçilen stilleriň hemmesiniň böleklerini özünde birleşdirýär.

Wezipeleýin stiller:

Her bir stiliň „ýüzüni” agalyk edýän stil alamatlary, häsiýetli dil serişdeleri kesgitleýär.

Ylmy stiliň tapawutlandyryjy kommunikativ hasiýetleri – bu mantyklyk (logikanyň talaplaryna boýun egmek), subut edijilik, umumylaşdyryjylyk, duýgusyzlyk ýaly häsiýetlerdir. Bu stiliň dili düzüminde alamatlandyrmagy, wezipäni, tejribäni, işiň barşyny aňlatmak üçin ulanylýan umumy we howaýy manyly kitaby sözleriň, adwerbializasiýa, implikasiýa, diskurs ýaly terminleriň bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Işlikler üçünji ýöňkemedede we “yzygiderli hereketiň” manysyny berýän häzirki zaman görnüşinde ulanylýar: kislota iýýär, iş orunlarynyň kemeldiljek günleri ýetip gelýär we şuna meňzeşler. Birlik sandaky “men” at çalyşmasynyň ýerine köplük sandaky “biz” at çalyşmasy ulanylýar. Ylmy dildäki sözlemler çylşyrymlaşdyrylan, ýaýraň, doly häsiýetli bolýar. Bu stil nazaryýet häsiýetli maglumatlary habar bermek, hadysalaryň sebäplerini düşündirmek üçin niýetlenendir.

Resmi-iş stilindäki jümlelerde jemgyýetiň ähli derejelerine mahsus bolan dolandyryş işinde amaly ähmiýete eýe bolan anyk maglumatlar berilýär. Bu stile anyklyk, tarapsyzlyk, bir ülnülilik mahsus.

Publisistiki stil diňe bir maglumaty habar bermek meselesini däl, eýsem, adamlaryň pikirine we duýgusyna belli bir derejede täsir etmek meselesini-de çözüýär. Bu stil üçin aýratyn labyzlyk we joşgunlylyk häsiýetlidir. Şol sebäpli hem onda çeperçilik serişdeleri – häsiýetlendimeler, meňzetmeler, deňeşdirmeler, inwersiýa we şuna meňzeşler giňden ulanylýar.

Gepleşikte ulanylýan publisistik (oratorçylyk) dil, edebi-gepleşik stili kitap we gepleşik stilleriniň belli bir böleklerini özlerinde utgaşdyrýarlar, bu

stilleriň aralygyndaky, goňşulykdaky bir ýagdaýy eýeleýrler. Şol bir wagtda-da, oratoryň ulanyňan dili edebi diliň has sada görnüşidir.

Gepleşik stiliň agalyk ediji alamatlary, ýagny jümläniň doly bolmazlygy we duýguçylyk maksady birek-birek bilen täsirleri, maglumatlary paýlaşmak bolan gatnaşygyň diliň kömegi arkaly amala aşyrylýandygy bilen şertlenendir. Gepleşige mahsus sözleriň we aňlatmalaryň, duýguly-baha berijilik häsiýetli söz birlikleriniň (öýjagaz, ýap-ýagtyja, agşamjyk) ulanylmagy bu stiliň diliniň häsiýetli alamatlarydyr. Gepleşik dilindäki sözlemler ýönekeý, kemter bolup, ýaýraň bolmaýarlar.

Wezipeleýin stiller degişli dil žanrlarynda ulanylýar. Mysal üçin, ylmy stile makala, referat, monografiýa, durmuşy-geplşik stiline gürrüň, söhbet, jedel we şuna meňzeşler degişlidir.

Sözleýiş medeniýetiniň esaslary

Edebi dil barada düşünje Milli dil edebi dil, belli bir çäkde ulanyňan dialektler we adam toparlarynyň arasynda ulanyňan žargonlar, gepleşik dili ýaly dürli hadysalaryň jeminden ybaratdyr. **Edebi dil** – bu baý söz hazynasyna, tertipleşen grammatiki gurluşa we stilleriň ösen ulgamyna eýe bolan milli diliň taryhy taýdan kemala gelen ýokary derejeli görnüşi bolup, nusgalyk, kadalaşdyrylan, grammatikler we sözlükler tarapyndan beýan edilen dildir. **Belli bir çäkde ulanyňan dialektler** (ýerli gepleşik) bir çäkde ýaşayan çäkli sandaky adamlaryň dilidir. **Žargon** – bu belli bir hünär, gatlak, ýaş bilen bagly aýry-aýry toparlaryň dilidir. **Gepleşik dili** – bu çala sowatly, esasan hem şäher ýaşajylarynyň edebi kadalara eýermeýän dilidir.

Edebi dil adamyň meşgul bolýan syýasat, medeniýet, ylym, iş dolandyryjylyk, kanunçylyk, resmi we resmi bolmadyk gürründeşlik, söz sungaty ýaly ugurlaryna hyzmat edýär. Adam diliň iki we has köp görnüşlerinden (mysal üçin, edebi dilden we dialektden, edebi dilden we gepleşik dilinden) deň derejede

baş çykaryp, olardan ýagdaýa görä peýdalanyp biler. Bu hadysany **diglossiýa** diýip atlandyrýarlar.

Edebi diliň esasy alamaty onuň kadalaşdyrylan bolmagydyr. Kada – bu diliň aýratyn bölekleriniň birmeňzeş, umumy kabul edilen şekilde ulanylmagydyr, belli bir döwürde olardan peýdalanmagyň düzgünidir. Kadalar alymlar tarapyndan oýlanylyp tapylan, eýsem, dilde bolup geçýän kanuny hadysalary şöhlelendirip, diliň amalyýetine esaslanýar. Kadalaryň esasy çeşmelerine ýazyjylaryň eserleri, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň dili, diliň häzirki zamanda hemmeler tarapyndan ulanylyş şekili, dilçi alymlaryň ylmy barlaglary degişlidir.

Kadalar edebi diliň öz bütewiligini, hemmelere düşnükli bolmak häsiýetini saklap galmagyna ýardam berýär, ony dialekt sözleriniň, durmuşy žargonlaryň, gepleşik diliniň akymyndan gorap saklaýar. Ýöne dil kadalary yzygiderli üýtgäp durýar. Bu şol dilde gepleýän aýry-aýry adamlaryň erk-islegine bagly bolmadyk kanuny hadysadyr. Alymlaryň pikirine görä, durmuşy özgermeler bilen baglylykda bu hadysa soňky onýyllyklarda has işjeň häsiýete eýe bolupdyr. Özgerişler zamanynda logosfera, ýagny medeniýetiň sözler arkaly pikirlenmek bilen baglanyşykly tarapy düýli özgerişe duçar bolup, öz gezeginde şol dilden peýdalanýan adamlar toparynyň jemgyýetçilik aňynda bolup geçýän özgerişlere şaýatlyk edýär. Edebi kadanyň cäklerinde dürli şahalar (kitap diline, gepleşik diline mahsus kadalar) bolup, olaryň biri beýlekilere garanda has ýerlikli bolýar. Kadanyň bu kanuny agyp-dönmeleri adatyça diliň ösüşi bilen bagly bolýar. Dürli şahalar könelişen kadadan täze kada geçiş basgançaklarydyr.

Kada dil ulgamynyň ähli derejelerinde ýüze çykyp bilýär.

Gepleşik dili	Ýazuw dili
Edebi gepleýşiň kadasy (orfoepik kada)	Dürs ýazuw (orfografik) kadasy, Dyngy belgilerini goýmagyň (puntuasiýa) kadasy
Söz ýasalýş kadasy	
Leksik kada	

Morfologik kada
Sitaksik kada

Kada – sözleýiş medeniýetiniň nazaryýetiniň esasy düşüňjesidir.

Sözleýiş medeniýeti we dil medeniýeti

Meşhur dilçi alym Ýe. N. Şirýaýew „sözleýiş medeniýeti” düşüňjesine şeýle kesgitleme berýär: „Sözleýiş medeniýeti – bu gürründeşlik bilen bagly ol ýa-da beýleki ýagaý ýüze çykanda, häzirkizaman dil kadalaryna we gürleşmegiň etikasyna eýermek şerti bilen, dil serişdelerini öňde goýlan kommunikiw wezipelere amal etmekde iň ýokary netijeliligi üpjün etmäge mümkinçilik berer ýaly edip saýlap almakdyr ”. Sözleýiş dilini kadalaşdyrmak meseleleri bilen meşgullanýan, dilden başarnykly peýdalanmak boýunça hödürnamalary işläp taýýarlaýan ylymy hem sözleýiş medeniýeti atlandyrýarlar. Bu ylym üç sany bölekden ybarat bolup, meseläniň kadalaşdyrmak, aragatnaşyk, etikany berjaý etmek ýaly taraplaryny öwrenýär. Aýdylan bir sözün hiline sözleýiş medeniýetiniň nukdaýnazaryndan baha bermek üçin aşakdaky soraglara jogap bermeli:

1. Sözlennen söz dogry aýdylypdyrmy, ol edebi kadalara laýyklykda gurlupdyrmy?
2. Sözlennen söz oňat edip aýdylypdyrmy, belli bir ýagdaýda ýerliklimi, täsirlimi, çepermi?
3. Sözlennen söz gürründeş bolmagyň etikasynyň düzgünlerine (sözleýiş etiketine) laýyk gelýärmí?

Sözleýiş medeniýeti has giň düşüňje bolan **dil medeniýetiniň** bir bölegidir. Dil medeniýeti hem öz gezeginde söz sözlemek, gürründeş bolmak medeniýetiniň, umumy ynsanperwerlik medeniýetiniň düzümine girýär.

W. Ýe.Goldiniň we O. B. Sirotinanyň pikirine görä, dil medeniýetiniň düzümine dil, diliň alýan şekilleri, şol dilde ýazylyp, umumy ähmiýete eýe bolan we sözleýiş bilen bagly eserleriň jemi, gürründeş bolmagyň däpleri we düzgünleri,

gatnaşykda bolmagyň dil bilen bagly we dil bilen bagly bolmadyk bölekleriniň özara gatnaşygy, dilde dünýäniň şekilleriniň berkidilmegi, diliň däplerini soňky nesillere geçirmegiň, gorap saklamagyň we täzelemegiň usullary, halkyň durmuş we hünär bilen bagly görnüşlerdäki dil düşüňjesi, dil baradaky ylym girýär.

Edebi dilde gepleýän adamlaryň dil medeniýetiniň 4 sany tipi bar.

Elitar dil medeniýeti – bu diliň döredijilikli ulanylmagyny hem öz içine almak bilen, onuň ähli mümkinçiliklerinden erkin peşdalanyň bilmegi aňladýan nusgalyk dil medeniýetidir.

Orta edebi dil medeniýeti kadalaryň doly berjaý edilmezligi, sözleýişni kitaby we gepleşik dillerine mahsus sözler bilen çakdanaşa doldurylmagy bilen häsiýetlendirilýär. Sowatly şäherlileriň köpüsi şu dil medeniýetiniň eýesidir. Bu dil medeniýetiniň häzirkizaman köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň käbirine, çeper eserlere aralaşmagy, onuň ýaýrawynyň giň bolmagyna ýardam edýär.

Edebi-gepleşik we gödeksi-gepleşik häsiýetli dil medeniýeti diňe bir gepleşik dilini bilýän adamlary birleşdirýär. Gödeksi-gepleşik häsiýetli dil medeniýeti sözleýişni stilistika taýdan pese düşmegi we gödek bolmagy bilen tapawutlanyp, bu ýagdaý onuň gepleşik diline ýakynlaşmagyna sebäp bolýar. Bu dil medeniýetiniň wekili gürründeşiniň ýaşyna we onuň bilen tanyşlyk derejesine seretmezden, oňa „sen” diýip ýüzlenýär.

Ritorika özüniň baha beriş häsiýetli hödürnamalarynda mydama elitar dil medeniýetine daýanyşygy. Häzirki zamanda işjeň gürründeşlige gatnaşýan adamlar bu dil medeniýetine eýe bolmaga ymtylmalydyr.

Dogry sözleýiş

Dogry sözleýiş – bu edebi diliň hereket edýän kadalaryny berjaý etmekdir.

Gepleýän adam edebi sözleýişden we basymalary öz ýerinde ulanmaktan baş çykarmalydyr, ýagny, orfoepik düzgünleri bilmelidir.

Sözleşiş bilen bagly ýalňyşlar, köplenç, **grammatiki kadalaryň** bozulmagy bilen baglanyşyklydyr. **Morfologik kadalar** diliň dürli toparlaryna degişli sözleriň grammatiki şekilleriniň dogry ýasalmagyny talap etse, **sintaksik kadalar** söz düzümleriniň we sözlemleriň kada laýyklykda gurulmagyny talap edýär. **Leksiki kadalar** ýa-da sözden peýdalanmagyň kadalary – bu many taýdan we şekil (forma) taýdan biri-birine ýakyn sözleriň hataryndan sözi dogry saýlap almakdyr, ony dilde bar bolan manylaryna laýyklykda ulanmakdyr, onuň gürründeşlige mahsus ýagdaýlaryň islendiginde dilde umumy kabul edilen utgaşmalarda ýerlikli peýdalanylmagydyr.

Sözden peýdalanmakda köp duş gelyän aşakdaky ýaly ýalňyşlardan gaça durmalydyr:

1. Paronimleriň aýyl-saýyl edilmezligi. Paronimler – bu birmeňzeş eşidilýän, ýöne dürli many berýän sözlerdir.
2. Daşary ýurt sözlerini, manysynyň bilinmezligi sebäpli, ýerliksiz ulanmak.

Sözleşişin kommunikativ maksadalaýyklygy

„Oňat sözleşişin” aýratynlyklaryna onuň kommunikativ maksadalaýyklygyny kesgitleýän aýratynlyklar degişlidir. Bu aýratynlyklar dogrulyk, täsirlilik we dil baýlygy ýaly aýratynlyklardyr (käte diliň arssalygyny, aýdyňlygyny we düşnükliiligini hem kommunikativ aýratynlyklara degişli edýärler).

Sözleşişin dogry bolmagyny sözi ulanmagyň anyklygy, köpmanyly sözleri, sinonimleri, antonimleri, omonimleri dogry ulanmak bilen baglanyşdyrýarlar. Sözleşişin dogry bolmagynyň möhüm şerti – bu leksiki kadalary berjaý etmektir. Eger gepleýän kişi hut öz aýtjak bolýan zady üçin möhüm bolan many öwürşinlerini beýlekilere garanda has anyk aňladýan sözleri we gurluşlary saýlap alýan bolsa, onda onuň öz pikirini dogry aňlatdygy bolýar. Mysal üçin, örän gaty

çykýan sesiň „gulagyňy gapyp barýandygyny” aýtsak, bu sesiň aýratynygy barada diňleýjä dogry maglumat berdigimiz bolar.

Eger gepleýän kişi aýdýan zadyna seslenilmegini, onuň diňleýji tarapyndan bolmalysy ýaly kabul edilmegini, ýagny oňa düşnükli bolmagyny, onuň duýgusyny oýarmagyny, hereket etmäge mejbur etmegini üpjün etmek barada alada edýän bolsa, bu onuň aýdýan zadynyň **täsirlidiginiň** şaýatnamasydyr.

Täsirlilik dil birlikleriniň ählisiniň derejesinde gazanylyp bilner. Köpçüligiň önünde edilýän çykyşlarda we işewür gürründeşlikde, köplenç, aýdylýan söze aýdyňlyk, keşplilik, duýgulylyk bagyşlaýan aýratyn häsiýete eýe bolan çeperçilik serişdelerini ulanýarlar. Bu serişdelere **ritoriki figuralar** diýlip atlandyrylyp, tekste bezeg berýän serişdeler, ýagny durnukly hala gelen söz düzümleri, göçme manydaky sözler we aňlatmalar degişlidir. Olar berilýän habarlary baýlaşdyrýarlar we olara dürli öwürşginler berýärler. Ritorikada adaty pikir figuralary (pikiri tapawutlandyrmagyň başga sözler bilen beýan edilende üýtgemeyän serişdeleri) we sözün figuralary (sözlenýän sözün belli bir ýerine ünsi çekmegiň usuly) tapawutlandyrylypdyr. Sözün figuralary öz gezeginde sözleri goşmagyň, aýyrmagyň, olaryň orunlaryny üýtgetmegiň, olara gaýtadan düşünilmeginiň figuralaryna bölünýärler. Sözlere gaýtadan düşünilmeginiň figuralaryna **troplar** diýilýär.

PIKIRIŇ RITORIKI FIGURALARY

1. Antiteza	Garşyma-garşy goýma	Iş aýy, çörek süýji
2. Oksýumoron	Geň gapma-garşylyklaryň goşulyşmagy	Bagtly betbagt
3. Gygyryp goýbermek	Duýguçylyga çagyryş, täsir etme	Nä zamana! Ahlak bolaýşyňy!
4. Ýüzlenme	Diňleýjilere ýüzlenme	Raýatlar, üns beriň...
5. Sorag	Awtoryň oý-pikirlerini	Siz pikiriňizi

	berýär	üýtgedäýjekmi?
6. Amplifikasiýa	Ýaýratma	Seniň kezapdygyň, ogrudygyň barada aýdyp hem oturjak däl, diňe...

SÖZÜŇ RITORIKI FIGURALARY

Sözleri goşmagyň figuralary

1. Anafora	Birmeňzeş başlanmak	Garaşgyn gar ýaganda, garaşgyn epgek öwsende
2. Epifora	Birmeňzeş tamamlanmak	Daş ýarýan zehin, har bolýan zehin

Sözler aýyrmagyň figuralary

1. Ellips	Sözleri taşlamak	Gözümüzizi açdygymyz, iş bilen...
-----------	------------------	-----------------------------------

Sözleriň ornuny üýtgetme figuralary

1. Inwersiýa	Sözleriň tersleýin tertibi	Gitdi Myrat oýnamaga
2. Parallelizm	Sözlemleriň ýa-da olaryň bölekleriniň birmeňzeş gurluşy	Biz ýaşamak üçin iýýäris, iýmek üçin ýaşamaýarys

Sözlere gaýtadan düşünilmeginiň figuralary (troplar)

1. Metafora	Manynyň meňzeşlik esasynda berilmegi	Talyplaryň täze-täze akymlary uniwersitete girýär...
2. Metonimiýa	Manynyň ýakynlyk esasynda berilmegi	Ministrlikden kagyz geldi... (ýagny resmi resminama)
3. Sinekdoğa	Manynyň mukdar esasynda berilmegi	Daňa çenli duşman sesi ýaňlandy durdy
4. Ironiýa	Manynyň gapma-garşylyk esasynda berilmegi	Eý kelle, nireden süýrenip gelýärsiň...
5. Giperbola	Manynyň güýçlendirilmegi	Görüşmämimize ýüz ýyl dagy bolandyr!
6. Litota	Manynyň kiçeldilip görkezilmegi	Deňiz onuň topygyndan

Deňşdirmeler, epitetler (çeper kesgitlemeler), sitatlar, durnukly söz düzümleri, nakyllar, ganatly sözler hem ekspessiýanyň döremegine sebäp bolýarlar.

Gepleşän kişi dürli dil serişdelerinden peýdalanmagy, dili ýeterlik derejede **baý** bolup, şol bir manyny dürli ýollar bilen aňlatmagy başaran ýagdaýynda – diňe şu şertlerde anykygy we täsirliýligi gazanyp bolar. Dil baýlygynyň görkezijileri – uly göwrümlü işjeň sözlük (häzirki zamanyň ýaşajylygy, ortaça, 7-9 müň sany sözi bilýär we peýdalanýar), morfologik görnüşleriň, sintaksiki gurluşlaryň köpdürlüligi.

Sözleşiş edebi

Erkin we rahat ýagdaýda işjeň gürrüňleşip bilmek üçin, adamyň sözleşiş edebini bütin inçeligi bilen bilmegi, ony duýmagy başarmagy gerek. Edepli bolmak bilen bagly ýagdaýlara degişli ýörite sözlük bolup, bu sözlügiň düzüminde

edepli gep urmagyň köp sanly ýollary görkezilýär. Geliň, stilistiki häsiýetnamalary bilen birlikde käbir söz düzümleriniň sanawyny gözdengeçireliň.

Bitarap

Resmi

Salam bermegiň görnüşleri

Es-Selämü aleýkim, Myrat aga!
Gündiziňiz haýyrly bolsun!
Agşamyňyz haýyrly bolsun!
Ertiriňiz haýyrly bolsun!

Kärdeşler, salam!
Sizi görenime örän şat!
Salamlaşmaga rugat ediň!

Hoşlaşmak

Alla ýaryňyz!
Sag-salamat geziň!
Duşuşýançak hoş galyň!
Hoş galyň!

Hoşlaşmaga rugsat ediň!
Size işiňizde rowaçlyk
arzuw edýärim!

Ýüzlenmek

Gadyrdan dostlar!
Mähriban dostlarym!
Hormatly myhmanlar!
Myrat aga!

Hormatly kärdeşler!
Çuňňur hormatlanylýan
başlyk!
Jenaplar we hanymlar!
Hormatly Myrat
Saparowiç!

Ötünç soramak

Meni bagyşlaweriň!
Günämi geçmegiňizi haýyş edýärin!
Allanyň hatyrasyna günämi geçiň!
Bagyşlaň, göwnüňize degmek islemändim.

Baş üstüne, bagyşlaweriň!
Sizden ötünç soraýaryn!
Sizden ötünç soramagym
gerek!

Haýyş etmek

Baş üstüne!
Rugsat ediň...
Mümkinmi...
Sizden haýyş edýärin!
Meniň size bir haýyşym bar!
Baş üstüne, geçmäge rugsat berseňiz-le!

Sizden haýyş edýäris!
Münbere çykmagyňyzy
soraýarys!
Haýyşymyzy kanagat-
landyrmagy kyn
görmäň!

Minnetdarlyk

Taňry ýalkasyn!
Minnetdarlygymyň çägi ýok!
Köp-köp sag boluň!
Men size çäksiz minnetdar!

Örän minnetdar!
Size minnetdarlyk
bildirmäge rugsat ediň!

Minnetdarlyk sözüne jogap gaýtarmak

Bile ýalkasyn!
Onuň hem bir gürrüni bolarmy!
Ullakan bir eden işim ýok-la!

Minnetdarlyk bildirmek
hökman däl!

Gutlamak

Sizi .... gutlaýaryn!
Baýramyňyz bilen!
Baýramyňyz gutly bolsun!

Gutlamaga rugsat ediň!
Gutlagymy kabul ediň!

Sözleşiş edebi bilen baglanyşykly ýagdaýlaryň sany çäkli däldir. Olaryň sanyny has hem uzaldyp bolardy. Biriniň ünsüni çekmegi, dileg etmegi, makullamagy, ylallaşmazlygy, duýgudaşlyk bildirmegi, gynanç bildirmegi, çakylygy, maslahat bermegi, öwmegi we şuna meňzeşleri hem şolaryň hataryna goşýarlar.

Birine „sen” ýa-da „siz” diýip ýüzlenmegiň ikisinden birini saýlap almagyň düzgünleri hem sözleşiş edebiniň çäğine girýär. Adatça, „sen” diýip ýüzlenmekde garyndaşlyk, dostluk, ýakynlyk, ynanyşmak, terbiýesizlik ýaly äheňler duýulýan bolsa, „siz” diýip ýüzlenilmegini hormat-sylag, resmilik, gürründeşiňi ýat hasap etmek bilen baglanyşdyrýarlar.

Gödek, sögünç gatyşykly sözleri aýtmak arkaly gürründeşiňi äsgermezlik etmek, ony özüňden pes saýýandygyňy duýdurmak sözleşiş edebine ters gelýän hereketdir. Beýle etmek bilen hiç bir meseläni çözüp bolmaýar, diňe bu sözleri aýdýan adam barada erbet pikiriň döremegine sebäp bolýar.

Teksti taýýarlamaga girişen badyňa, näme maksat bilen çykyş edýäniňi kesgitlemek gerek. Çykyş edýän kişi diňleýjide nähili täsir galdyrmak isleýändigini açyk bilmelidir. Habar bermek we täsir etmek köpçülige söz bilen ýüzlenýän kişiniň esasy wezipesidir. Orator (suhangöý) öz önünde diňleýjilere bir zady habar bermek, olary belli bir maglumatlar bilen üpjün etmek wezipesini goýup biler. Ýa bolmasa ol diňleýjilerini tolgundyrmak, adamlarda, olaryň özüni alyp baryşlaryna täsirini ýetirjek pikirleri, nukdaýnazarlary kemala getirmek, ýagny olary nähilidir bir hili hereket etmäge çagyrmak hem isläp biler. Köplenç bu maksatlar bir çykyşda utgaşýarlar. Çykyş etmek bilen nämäni maksat edinýändigini diňleýjilere habar bermek gerek.

Seniň çykyşyňy diňlejekleriň nä hüýli adamlardygyňa baha bermäge çalyşmaly. „Ritorika boýunça okuw kitabyňyň” awtory Haýns Lemmerman öňünden diňleýjileriň barada bir küýe düşmäge, özüni olaryň ýerinde goýmaga, „zatlara olaryň gözi bilen bakmaga” çagyryr. Çykyşyňy diňlejekler barada bilmek zerur bolan maglumatlar olaryň bilim derejesine, alan biliminiň ugruna (gumanitar, tehniki), bilmek isleýän zatlaryna, jynsyna, ýaşyna, tema we oratora bolan gatnaşygyna degişlidir. Birmeňzeş derejedäki (gomogen) adamlara (ýüzleý bilimli adamlar, hünärmenler, kärdeşler, talyplar, birmňzeş syýasy garaýyşly adamlar we ş.m.) ýüzlenip gürlemek mydama-da ýeňil düşýär. Diňleýjileriň dünýägaraýyşlary näçe birmeňzeş bolsa, çykyş hem olar tarapyndan şo derejede birmeňzeş kabul edilýär. Ýetginjeklere ýüzlenen mahalyň olar bilen oýun etjek, olara ýaranjak, akyl berjek, olary zat bilmezlikde aýyplajak, özüniň olardan üstündigini nygtajak, ýiti meselelerden we soraglardan sowulyp geçjek bolmaly däl. Gozgaýan meseläňe täzeçe garaýyşyň, çemeleşmäň ýok bolsa, ýokary derejede hünär we ylmy taýýarlygy bolan adamlaryň öňünde çykyş etmejek bolmaly, çykyş etmeli bolaýanda-da, bir aýdanyňy zol gaýtalap, lenç edilen pikirleri hetjykläp, hondonbärsiräp, sanlara, sitatalara çakdanaşa kän orun berip, meseläniň düýp özeninden sowulyp geçjek bolup durmaly däl.

Derejeleri birmeňzeş bolmadyk (geterogen) adamlaryň öňünde çykyş etmek kynyrak bolýar. Eger diňleýjiler dürli toparlara degişli bolsalar, onda, mümkin boldugyndan, her topara çykyşyň haýsydyr bir bölegini bagyşlajak bolmaly. Eger çykyşyňy diňlemäge aýry-aýry, aýratyn abraýa eýe bolan ähmiýetli kişileriň geljekdigini bilýän bolsaň, olara ýüzlenip näme diýmelidigini barada öňünden pikirlenip goýmak gerek.

Diňleýjileriň sanyny hem anyklamak gerek. Köpsanly diňleýjilere täsiriňi ýetirmek çylşyrymly bolýar. Uly mähelläniň içindäki adam ynanjaň, tankyt etmäge ukypsyz, duýgulara seslenegen bolýar, hemme zady ak-gara reňklerde görýär. Diňleýjileriň sany köp boldugyça, şonça-da sada, düşnükli, keşpli (obrazly) gürlemäge çalyşmaly. Az sanly hünärmenleriň, işewür adamlaryň gatnaşmagynda haýsydyr bir çylşyrymly mesele ara alnyp maslahatlaşylanda, diňleýjileriň nähili

adamlardygyny tanamak, çykyşyňa ýörite taýýarlanmak aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Nähili ýagdaýda (zaldamy, iş otagyndamy) çykyş etmeli boljakdygyny, çykyş etjek ýeriňde münberin, stoluň, ses gataldyjynyň bardygyny ýa-da ýokdugyny bilip goýmaly...

Münber ünsleriň oratorda jemlenmegine ýardam berýär. Onuň arkasynda rahat ýerleşmeli, ses gataldyjynyň işini ýola goýmaly we hemişe agzyňy ses gataldyjydan 20-30 santimetr uzaklykda tutjak bolmaly.

Proksemika – özara söhbetdeşligi belli bir wagt aralygynda we belli bir giňişlikde guramak baradaky ylym – diňleýjileri söhbetdeşligiň bolup geçjek jaýynda ýerleşdirmegiň aşakdaky usullaryny beýan edýär:

Usul	Çyzgy häsiýetli şekil	Düşündirişler
1. Dershana şekilli edip ýerleşdiriş		Oratory diňleýjilerden daşlaşdyrýar. Pikir alyşmak kyn. Gatnaşýanlaryň sany köp bolýar
2. Maslahatlaşylýan şekilli edip ýerleşdiriş		Resmi häsiýete eýe. Gatnaşyjylar eýeleýän wezipelerine laýyklykda ýerleşdirilýär. Gapma-garşy pikirleriň ýüze çykmagyna, garşyma-garşy durulmagyna getirip bilýär
3. Nal şekilli edip ýerleşdiriş		Özara täsirlenmelere şert döredýär. Birek-biregiň ýüzüne bakyp gürleşip bolýar. Gözegçilik etmäge

		gowy mümkinçilik döredýär
4. V – şekilli edip ýerleşdirme		Oratoryň başda durmagynda söhbetdeşleriň arasynda hyzmatdaşlyk howasyny döretmäge mümkinçilik berýär
5. „Tegelek stol”		Adamlary birleşdirýär, meseleleri ara alyp maslahatlaşmagy halkylaşdyrýar
6. „Kabare”		Kiçi toparlar bilen işlemek üçin niýetlenýär. Ünsüni bir ýere jemlemegi kynlaşdyryp bilýär

Şonuň ýaly-da, siziň çykyşyňyzyň haýsy çykyşlaryň yzyndan gelýändigini hem anyklamaly. Çünki, soňraky çykyşlaryň her biri mazmuny we görnüşi (formasy) taýdan ondan öňki çykyşlardan gyzyklyrak bolmalydyr.

Çykyş edilmegine çenli indiki ädilmeli ädim – „kodlama”, ýagny teksti düzmek – maglumat saýlap almakdan başlanýar. Çykyşyň many-mazmunly bolmagy üçin, bir däl-de, birnäçe çeşmeden peýdalanylsa, gowy bolýar. Maglumat çeşmeleri toparlara bölünýär:

- 1) Awtor tarapyndan durmuşy synlamak, öz tejribesine daýanmak ýoly bilen toplanan maglumat:
  - bilim, tejribe;
  - şahsy duşuşyklar, söhbetler, alşylan sorag-jogaplar (interwýu);

- göz önüne getirmek – geçmişde edinilen döredijilik ýokundyly tejribäniň esasynda pikir-oýuňda täze şekilleri, keşpleri, taslamalary döretmek.

2) Awtor tarapyndan başga kişileriň üsti bilen toplanan maglumat:

- resmi resminamalar;
- ylmy we ylmy-köpçülikleýin edebiýat;
- gazetl we žurnal makalalary;
- radionyň we telewideniýäniň gepleşiklei;
- gollanma edebiýaty: ensiklopediýalar, sözlükler;
- sosiologik häsiýetli sorag-jogap alyşmalaryň netijeleri.

„Lanly tejribe” diňleýjiler tarapyndan mydama oňat garşylanýar, ynandyryjy bolýar we oňa ynanyrlar.

Märekäniň önünde ediljek çykyşda ulanyljak maglumat nazary häsiýetli hem, amaly häsiýetli hem bolup biler. Çykyşyň ol ýa-da beýleki görnüşli maglumatlar bilen besleniş derejesi çykyşyň žanryna bagly bolýar. Mysal üçin, hasabat nutugynda pikiriňi subut etmek we diňleýjileri ynandyrmak üçin köp sanly maglumaty mysal getirmeli bolýar. Şunuň ýaly çykyşda ulanylýan maglumatlar dogry bolmaly. Maglumatyň, sanlaryň, seneleriň, sitatalaryň, atlaryň dogrulygy önünden barlanýar.

Maglumatlary toparlara bölmek bilen, orator meýilnama düzýär, çykyşyň gurluşy, beýan edişiň mantygy (logikasy) barada oýlanýar, teksti düzýär we düzedýär.

Ýazgy şekilindäki teksti taýýarlamagyň köp sanly artykmaçlygy bar. Ýazgy halyna getirilen çykyşy barlap, oňa düzediş girizip bolýar; ol çalt ýatda galýar we ýadyňda köp wagtlap saklanýar. Aýry-aýry kagyzlaryň we olaryň diňe bir ýüzüne ýazmaly. Tejribeli orator çykyşyň tezislerini, gysgaça mazmunyny ýa-da giňişleýin meýilnamasyny düzmek bilen hem çäklenip biler.

Çykyşa taýynlyk görmek, teksti içinden ýa-da daşyňdan, iň gowusy hem, aýnanyň önünde durup okamakdan ybaratdyr. Nähili edip duranyňyzda özüňizi ýeňil we oňaly duýýandygynyzy kesgitlep, şol ýagdaýy ýatda saklajak bolmaly; ýüzüňizi öwrenmeli – çyzyk gaşlaryňyzy, maňlaýyňyzda üýşýän ýygrytlary ýazmaly, etjek

hereketleriňiz, özara söhbet etmegiň emelleri barada oýlanmaly. Bir minutlap çykyş etmek üçin 20-25 minut taýýarlyk göremleri bolýandygyny tejribe görkezýär. Eger çykyş yhlas bilen işlenilip taýýarlanan bolsa, onda diňleýjiler bilen duşuşan pursatynda çykyş edýän kişi özüni arkaýyn duýar. Üç sany söz sözleşiş usuly bar: 1) teksti okamak; 2) tekstiň aýry-aýry ýerlerini okamak bilen (tekste daýanmak bilen) ýatdan çykyş etmek; 3) erkin (taýýarlyksyz) çykyş etmek.

Tekstinde ýazylanlardan daşyna çykyp bolmaýan çykyşlar kagyzyň ýüzünden okalýar: diplomatik, dabarada edilýän çykyşlar, resmi mazmunly özbaşdak we bilelikdäki nutuklar. Çykyşlaryň beýleki görnüşleri, adaty, ýazga geçirilen tekste daýanmak bilen ýatdan okalýar. Gürrüňi meýilnamalaşdyrylyşy ýaly edip dowam etmek, zerur bolan sany tapmak we şuna meňzeşler üçin, kagyza göz aýlamak hem ýeterlik bolýar. Şunuň ýaly çykyş oratoryň maglumatlardan arkaýynlyk bilen baş alyp çykyp bilýändigini hakdaky düşüňjany oýarýar, diňleýjileri bilen arkaýyn söhbetdeşlik etmegine mümkinçilik berýär. Ýöne, çykyşynyň tekçisini önünden taýýarlamaga çykyş edýän kişiniň mydama mümkinçiligi bolup durmaýar. Käte maslahatlarda, mejlislerde, ýygnaqlarda, duşuşyklarda hiç hili taýýarlyk görmezden çykyş etmeli bolýar. Bu ýagdaý ýadyňy tijeňägi, bar güýjüňi toplam, erkiňi ele almagy talap edýär. Diňe köp bilýän adam, dilewarlyk endikleri bolan adam taýýarlyksyz çykyş edip bilýär.

Orator çykyş edip bolanyndan soňra, köplenç, diňleýjileriň soraglaryna jogap berýär, olar bilen jedeý edýär. Söhbetdeşligiň şunuň ýaly görnüşi oratordan çalt aňşyrmagy, mylaýymlygy, degişmegi başarmagy talap edýär. Onuň berjek jogaby diňe bir sorag bile ýüz tutana däl-de, şol ýerdäkileriň hemmesine niýetlenilýär.

Oratorlyk sungatynyň usulyýeti jogap bermäge howlukmazlygy, ilki bilen soraga dogry düşüňdigiňe göz ýetirmegi, gysgadan açyk we ýerlikli jogap bermegi, esaslandyrylmadyk we şübhelili jogaplary bermezligi, siziň öňe sürýän pikirleriňiz barada has jikme-jik düşüňje almak isleýänler üçin, gollanma maglumatlaryny ýanyza almagyňyzy maslahat berýär.

Diňleýjiler bilen aragatnaşygy ýola goýmak

Köpçüligiň önünde edilen çykyşyň ussatlyk bilen ýerine ýetirilendiginiň iň ýokary alamaty – bu diňleýjiler bilen aragatnaşykdyr, ýagny, orator bilen diňleýjileriň ruhy ýagdaýynyň umumylygydyr. Bu umumylyk bilelikde pikir öwürmegiň, birmeňzeş duýgulary başdan geçirmegiň esasynda ýüze çykýar. Çykyş edýän adamyň gürrüňini edýän zadyna bolan gatnaşygy, onuň janköýerligi, özüne ynamlylygy diňleýjileriň hem gürrüňe goşulmagyna sebäp bolýar. Bir nakylada aýdylyşy ýaly, sözün ýarym essesi gürläýäne, beýleki ýarym essesi-de diňleýäne degişlidir. Özara söhbete goşulanlaryň biri-birine düşüňýändikleriniň iň esasy görkezijileri – çykyş edýäniň sözleriniň oňaly garşylanmagy, diňleýjileriň daş keşbinden olaryň üns bilen diňleýändikleriniň görnüp durmagy (oturyş şekilleri, ünsli garaýyş, alkyşlama sesleri, başlaryny atmaklary, gülki, ýylgyryş, el çarpmalar), zaldaky „işjeň” dymyşlyk. Aragatnaşyk – üýtgäp duran zat. Ol doly häsiýetli hem (diňleýjileriň hemmesi bilen), egsik hem, çykyşyň dürli döwürlerinde durnukly we durnuksyz hem bolup bilýär.

Diňleýjileri ele almak üçin, olaryň nazarynyň saňa dikilmegini gazanmaly we bir pursatlyk hem olaryň ýüzüni başga tarapa sowmaklaryna ýol bermeli däl. Çykyş edýän kişi adaty diňleýjilere howlukman göz aýlaýar.

Çykyşa başlanmagynyň oň ýanynda az mahal – 5-7 sekuntlap dymyp durup, diňleýjileriň dykgatyny çekýärler.

Tema näçe gyzykly hem bolsa, wagtyň geçmegi bilen diňleýjileriň ünsi gowşap ugraýar. Aşakdaky oratorlyk emelleiň kömegi bilen olaryň ünsüni janlandyryp durmaly:

- 1) Sorag- jogap emeli. Orator sorag berip, özi-de şol soraga jogap berýär, şübhelerini we närazylygyny orta atýar, olary seljerýär we belli bir netijelere gelýär.

- 2) Bir özüň gepläp durmakdan gepleşige (jedelleşmäge) geçmek aýry-aýry diňleýjileri meseläni ara-alyp maslahatlaşmaga çekmäge, şeýlelikde-de olaryň ünsüni janlandyrmaga mümkinçilik berýär.
- 3) Garşylygyň ýüze çykmagyny ýola goýmak emeli. Diňleýjileri: „Näme üçin?” diýmäge mejbur etjek ýagdaý emele getirilip, olaryň aňlaýyş işjeňligi höweslendirilýär.
- 4) Täzelik ýokundysy bolan habarlary, çaklamalary orta atmak emeli diňleýjileri hem çaklamalara ýüz urmaga, pikirlenmäge mejbur edýär.
- 5) Şahsy tejribäňe, pikiriňe daýanmak diňleýjileri mydama gyzyklandyrýar.
- 6) Habar berilýän maglumatyň iş ýüzündäki ähmiýetini subut etmek.
- 7) Degişme äheňli gürlemek diňleýjileri tiz ele almaga mümkinçilik berýär.
- 8) Gürrüňi esasy temadan gysga wagtlyk başga ýana sowmak diňleýjilere „dynç almaga” mümkinçilik berýär.
- 9) Sesiňi haýallatmak çykyşyň möhüm ýerlerine ünsi çekmegi üpjün edip biler („Ýuwaş gürlemek” emeli).

Özara gatnaşygy ýola goýmagy üpjün edýän aýratyn häsiýete eýe bolan sözler we aňlatmalar aragatnaşygyň täsirli serişdeleridir. Bu 1-nji we 2-nji ýöňkemelerdäki at çalyşmalarydyr (men, siz, biz), 1-nji we 2-nji ýöňkemelerdäki işliklerdir (düşünmäge synanyşalyň, belläp goýalyň, sizden haýyş edýäris, özüňiz üçin belläp goýuň, pikileniň, anyklaşdyrýarys we beýlekiler), ýüzlenmelerdir (hormatly käredeşler, meniň mähribanlarym), ritoriki soraglarydyr (Siz meniň pikirimi bilmek isleýzňiz dälmi?). Aragatnaşygyň sanalyp geçilen bu dil serişdeleri aralykdaky „böwedi” böwürmäge ýardam berýärler, gepleýän bilen diňleýjileriň bilen bir göwrä öwürülmeklerine hyzmat edýärler.

Oratoryň duruş şekli, hereketleri, ümleri

Duruş şekli, hereketler, ümler şahsy stile mahsus zatlardyr. Kinetiki (kinetika – nazary menanikanyň bir bölümi) ulgamyň bu düzüm bölekleri kabul edişini görmek bilen bagly tarapyna täsir edýär, gulak bilen kabul edilýän habaryň mazmunyna ünsi çekýär, duýgulary ýitileşdirýär we şonuň arkasyndan öňe sürülen pikirini gowy özleşdirilmegine ýardam berýär. Psihologlaryň pikiine görä, edilýän çykyşyň 25%-i görüş arkaly kabul edilýär.

Orator özüni münberde, diňleýjileriň önünde durnukly, deňagramly, ýeňil, hereketjeň we tebigy alyp barmalydyr. Uzak wagtlap gymyldaman duran adamyň daş sypaty diňleýjileri ýadadýar. Uzak wagtyň dowamynda nutuk sözlemeli bolýan tejribeli orator wagtal-wagtal duruş şeklini üýtgedip durýar. Tüýs ýerinde bir ädim öňe süýşülmegi çykyşyň ol ýa-da beýleki böleginiň manylylygyny güýçlendirýär, şol bölekde ünsüň jemlenmegine ýardam berýär. Biraz yza süýşmek bilen, orator diňleýjileriň „biraz dynç almaklaryna” mümkinçilik döreden ýaly edýär we soňra çykyşynyň indiki bölümüne geçýär. Çykyş edip durkaň bir tarapa hereket edip, gezmelemeli däl.

Edýän hereketleri, ümleri bilen çykyşynyň täsirçiligini güýçlendirip bilmegi oratoryň ussatlygyndan habar berýär. Çakdanaşa galjaňlyk çykyş edýän kişini bezemeýär, ony ýaňsa almaklaryna, seňriklerini ýygymaklaryna sebäp bolýar. Manysyz, mehaniki hereketleri (kelläni silkelemek, saçyňy, eşigiňi düzediştirmek, galamyňy pyrlamak we ş.m.) belli bir ähmiýete eýe bolan, çykyşyň üstünlik gazanmagyna ýardam berýän hereketlerden tapawutlandyrmak gerek. Gowy we iň kämil hereketiň diňleýjiler tarapyndan aňsyrylmaýan, ýagny, çykyşyň mazmuny bilen bir hörpden gopýan hereketdigini aýdýarlar. Oratorlyk sungatynda aşakdaky ýaly hereketler ulanylýar:

- 1) Ritmiki hereketler. Olar logiki basymy, haýal we çalt gürleýän ýerleriňi, sözüňe ara berýän pursatyňy nygtamaga hyzmat edýäreler.
- 2) Duýguly hereketler. Duýgy öwüşginlerini aňladýarlar (düwlen ýumruk, eliň bilen edilýän süýnmek tegelek şekilli hereket, jümlni „gap bilinden kesýän” el).
- 3) Görkeziji hereketler. Örän seýrek ýagdaýlarda, ýagny, görkezer ýaly zat, görkezme esbap bar mahalynda ulanmak maslahat berilýär.

Şekillendiriji hereketler. Bir zady aýdyň göz önüne getirmäge, ony görkezmäge (mysal üçin, öwrüm-öwrüm basgançagy) ýardam berýärler.

- 4) Alamatlandyryjy hereketler. Bu hereketler haýsydyr bir habary aňlatmaga hyzmat edýärler. Bulara kesgitleligi aňladýan hereket (sag eliň penjesini, gylyç uran ýaly edip, aşak indermek), bir zady başga bir zada garşy goýmagy aňladýan hereket (eliň penjesi howada „başga ýerde we şu ýerde” diýen hereti ýerine ýetirýär), bölünişigi aňladýan hereket (eliň aýalary dürli tarapa bakdyrylýar), umumylaşdyrmagy aňladýan hereket (bir wagtyň özünde iki eliň bilen edilýän süýnmek tegelek şekilli hereket), birleşmegi aňladýan hereket (iki eliň barmaklary ýa-da aýalary birleşdirilýär) degişlidir.

Gadym zamanlardan bäri ritorika degişli kitaplarda söz sözlenýän wagty edilýän hereketlere ýörite baplaryň bagyşlanmagy, olaryň örän möhümdigine şaýatlyk edýär.

Çykyş edýän adamyň ýüz keşbi, onuň duýgularynyň esasy görkezijisidir. Oratoryň ümlemeleri diňleýjileriň duýgulanmagyna sebäp bolýar we duýgynyň köp sanly öwüşginlerini: şatlygy we gussany, şübhäni, ýaňsyny, aýgytlylygy... aňlatmaga ukyply bolýar. Çykyş edýäniň ýüz keşbi sözlenýän sözün häsiýetine kybap gelmelidir. A.F. Koniniň bellemegine görä, „adamyň ýüzi dili bilen birlikde gürleýär”. Çykyş edýän kişiniň ýüzi we tutuş daş keşbi, onuň diňleýjilere

mylaýymlyk bilen, hatda dostlukly garaýandygyny görkezip durmalydyr. Diňleýjiler gaharjaň ýa-da perwaýsyz adamlary halamaýarlar.

Tekst janly gepleşigiň hasyly hökmünde

Tekst hakdaky düşünje

Tekst („dokuma, sepleşme, birleşme” diýen manylary berýän „tehtus” şekilli latyn sözünden ýasalan) diňe özara gatnaşyk mahalynda ýüze çykýar we belli bir ähmiýete eýe bolýar. Ol dil birligidir, özara gatnaşygyň şekillenmesidir. Ol seslendirilýän nyşanlaryň yzygiderliligidir.

B.N. Golowiniň kesgitlemegine görä, tekst az ýa-da köp derejede gutarnykly görnüşe eýe bolan haýsydyr bir mazmunyň (manynyň) we bu mazmuny emele getirýän hem-de aňladýan formanyň (gepleýişiniň) birliginden ybarat bolan dilden aýdylýan ýa-da ýazuwa geçirilen eserdir.

Şeýlelik bilen, tekstiň esasy alamatlary aşakdakylardan ybaratdyr:

- 4) Böleklere bölünmek (tekst birnäçe sözlemde ybarat bolup, sözlem bilen deňşdireniňde ýokary derejedäki aragatnaşyk birligidir. Ýöne bu pikir jedellidir. Käbir alymlar gutarnykly häsiýetli ýaýraň bir aňlatmany-da, gepe gatylmany-da tekst hasaplaýarlar);
- 5) Many бүтewiligi (bu бүтewilik materialy saýlap almagy esasy pikiri bermek wezipesine tabyn etmek ýoly bilen gazanylýar, ýagny tekstiň düzümine girýän sözlemler tema we öňe sürülýän pikir taýdan özara baglanyşmalydyr);
- 6) Baglanyşyklylyk (tekst manylary boýunça, şonuň ýaly-da, dil birlikleriniň: gaýtalanýan sözleriň, at we görkezme çalyşmalarynyň, sinonimleriň, antonimleriň, düzmeli baglaýjylaryň we şuna meňzeşleriň kömegi arkaly şekil taýdan özara baglanyşýan sözlemlerden ybarat bolýar).

Tekstiň görnüşleri

Diliň, pikirlenişiniň ýüz ýyllyklaryň dowamyndaky ösüşiniň netijesinde gepleýän kişiniň öz önünde goýýan wezipelerini çözmegi üçin has täsirli, tygşytly we anyk usullar, shemalar we söz gurluşlary işlenilip taýýarlanylady. Şol sebäpli hem monologik (birtaraplaýyn) gepleýişiniň beýan etme, gürrüň berme, pikir öwürme ýaly düzüm böleklerini tapawutlandyryýarlar. Dil ylymynda bu bölekleri tekstiň wezipeleýin-manýlaýyn görnüşleri diýip atlandyrmak şertleşilip, munuň özi olaryň aýdylýan zadyň maksady we mazmuny bilen baglydygyny görkezýär. XIX asyryň ritoriklerinden gözbaş alyp gaýdýan bu böleklere bölme täri şertleýin häsiýete eýedir. Iş ýüzünde, söz sözlenen mahaly tekstiň görnüşleri bir-biriniň ýerini çalşyp durmak bilen, gepleýişe köpdürlülük öwşünini berýärler. **Beýan etmek** gürrüňi edilýzn zadyň alamatlaryny, onuň wagtlaýyn häsiýetnamalaryny ýa-da hemişelik hallaryny, hillerini, ýagdaýlaryny açyp görkezýär. Tekstiň bu görnüşi göýä bir: „Gürrüň haýsy zat barada barýar?“ diýen soraga jogap berýän ýaly duýgy döredýär. Köplenç ýagdaýda, beýan etmek - bu bir wagtyň özünde göz önünde janlanýan hereketsiz şekildir. Resmi-iş häsiýetli gepleşik dilinde **häsiýetnama** beýan etmegiň bir görnüşini emele getirýär. **Tehniki beýan** onuň hususy ýagdaýy hasaplanýar.

Gürrüň berme özara berk bagly bolan wakalary, hereketleri geçmişde bolup geçen ýaly edip açyp görkezýär. Bu görnüş göýä: „Näme bolup geçdi?“ diýen soraga jogap berip, dünýäni hereketiň mesgeni hökmünde göz önünde lanlandyryýar.

Pikir öwürme delillendirmek, sebäp-netije gatnaşyklaryny ýola goýmak arkaly zatlary we hadysalary öwrenmegi, olaryň içki alamatlaryny açyp görkezmegi maksat edinýär. Logikanyň (mantygyň) nukdaýnazaryndan pikir öwürme – bu haýsydyr bir tema boýunça yzygiderli görnüşde beýan edilen pikir netijeleriniň hatarydyr. Dünýäni şunuň ýaly edip sebäp-netije gatnaşyklary

esasynda açyp görkezmek – bu: „Näme üçin?” diýen soragyň özboluşly jogabydyr. Ylmy tekstlerde, köpçülikleýin habar beriş dilinde duş gelyän **kesgitlemäni** we **düşündirişi** pikir öwürmäniň bir görnüşi hasaplaýarlar.

Pikirleniş logikasy islendik pikir öwürmede tezis – subut edilmegi gerek bolan oý-pikir ýaly bölekleriň bolmagyny, öňe sürülen pikiri delilleriň we subutnamalaryň kömegine daýanyp esaslandyrmagy talap edýär. Detuktiv we induktiv pikir öwürmeleriň gurluşyny çyzgynyň üsti bilen hem aňlatmak mümkin:

1. Detuktiv pikir öwürme

TEZIS ----- DELILLER ----- HETIJE

2. Induktiv pikir öwürme

DELILLER ----- AÇYP GÖRKEZMEK ----- TEZIS

Dogrudygy iş ýüzünde barlanylyp görülen we subut edilen delilleiň- pikirleriň jemine delilnamalar diýilýär.

Delilnamalaryň iki görnüşi bolýar:

1. Işiň düýp özeni bilen bagly delilnamalar. Olar synlamagyň, tejribäniň kömegi arkaly anyklanylýan maglumatlardan, san görnüşindäki ýa-da statistika häsiýetli materialdan, reçminamalardan, subut edilen pikirlerden we şuna meňzeşlerden ybaratdyr.

2. Adam bilen bagly delilnamalar. Olar abraýly adamlaryň: alymlaryň, ýazyjylaryň, jemgyýetçilik işgärleriniň, hünärmenleriň aýdan sözlerine, pikirlerine salgylanmakdan; bol-bol öwgi sözlerinden, gürründeşiň artykmaç taraplaryna we kemçiliklerine, üşüğine ünsi çekmekden; beýleki tarapda nebsagyrjylyk we duýgudaşlyk duýgularyny oýarmakdan ybaratdyr.

Birinji görnüşiň delilleri subut etmäge, ýagny, tezisiň dogrudygyny kesgitlemäge, ikinji görnüşiň delilleri bolsa ynandyrmaga – diňleýjileri pikirdeşiňe öwürmäge, tezisiň dogrudygynyň subut edilendugi barada ynandyrmaga gönükdirilendir. Aýdylýan zadyň ynandyryjylygynyň esasy onuň subut edilmegidir. Ýöne, ritoriki usatlyk: äheň, gepleýiş aýratynlyklary, ses we şuna meňzeşler hem möhüm ähmiýete eýedir.

Tekstiň kompozisiýasy

Kompozisiýa (latyn dilinde composito – „birleşdirme, düzme”) – bu tekstiň ähli bölekleriniň kanynalaýyk edilip, mazmuna we başky maksada görä ýerleşdirilmegidir.

Tekstiň üç bölekden, ýagny, girişden, esasy bölekden we netijeden ybarat gurluşy has giň ýaýran nusgawy gurluş hasap edilýär. Habar, nutuk, köplenç ýagdaýda, şunuň ýaly gurluşa eýe bolýar. Hazirki döwürde mübärekleme häsiýetli, söwda bilen bagly çykyşlar, esasan, ýagdaýa we çykyşyň kime gönükdirilýändigine esaslanýan **erkin kompozisiýary** bilen tapawutlanýar.

Geçirilen tejribeleriň barşynda habaryň başynda we ahyrynda aýdylýanlaryň has gowy ýatda galýandygy we özleşdirilýändigini kesgitlenildi. Bu „gyra” diýlip atlandyrylýan psihologik kanunyň ýetirýän tasiri hökmünde düşündirilýär. Şol sebäpli hem çykyşyň mamuny we netijesi barada gowy edip oýlanmaly.

Çykyşyň wezipesi diňleýjileri gürrüňi edilýän temany kabul etmäge taýýarlamakdyr. Tejribeli suhangöýleriň (oratorlaryň) pikirine görä, diňleýjileriň ünsüni bada-bat özüňe çekmek gerek. „Ilýän gaňyrçajyklar” (A. F. Koni) köp sanlydyr. Gyzykly ýa-da üýtgeşik bir mysal; atalar sözi, nakyl, joşgunly söz, sitata; çykyşyň temasy bilen bagly haýsydyr bir waka barada gürrüň bermek; diňleýjileri işjeň pikrlenmäge çekmäge mümkinçilik berýän meseleler şolaryň hilindendir.

Netije gysga, gysby bolmalydyr. Adat bolşy ýaly, onda aýdylanlaryň jemi jemlenýär, habarlar yglan edilýär; esasy tezis gysgaça gaýtalanýar, esasy pikir we gürrüňi edilen temanyň diňleýjiler üçin möhümdigi nygtalýar; beýan edilen pikirleriň nähili edilip ösdürilip bilinjekdigi barada aýdylýar, täze weipeler öňde goýulýar, bu ugurda geljekde edilmeli iöleriň üstünde durulýar, diňleýjiler öz pikirlerini aýtmaga, jedelleşmäge çagyrylýar.

Häzirki zamanyň suhangöýleri, diňleýjileriň önünde çykyş edenlerinde, materialyň esasy bölegini beýan etmek usullaryndan peýdalanýarlar. Bu usullar köp asyrylyk iş tejribesiniň esasynda kemala gelip, aşakdakylary öz içine alýar:

- 8) **Induktiv usul** – hususylykdan ugur alyp, umumy düşüňjä eýe bolmak , anyk maglumatlardan netije çykarmak arkaly materialy derňemek.
- 9) **Deduktiv usul** – umumylykdan ugur alyp, hususylyk barada pikir öwürmek, haýsydyr bir pikirleri öňe sürüp, soňra olaryň manysyny anyk mysallar arkaly düşündirmek.
- 10) **Basgançaklaýyn usul** – bir meseläni beýleki bir meseläniň yzyna tirkäp, yzygiderli beýan etmek. Tekstiň awtory meseläni gözden geçireninden soňra, oňa gaýdyp gelmeýär.
- 11) **Taryhy usul** – materialy, mysal üçin, taryhy we terjimehal häsiýetli temalara degişli maglumatlary peýda bolan wagt yzygiderliliklerinde bermek.
- 12) **Jemlemek usuly** – habar berilýän zady esasy meseläniň, bir merkeziň daşyna egirmek. Gepleýän adam, umumy gürründen has çuňňur gürrüňe geçmek bilen, gürrüňi edilýän zady hemmetaraplaýyn, dürli kesgilemeleriň (mysallaryň, düşündirişleriň we öüňä meňzeşleriň) kömegi arkaly derňeýär.
- 13) **Deňeşdirme usuly** – biri-birine meňzeş bolan dürli hadysalary, wakalary, maglumatlary deňeşdirmek.
- 14) **Gapmagarşylyklaýynlyk usuly** – gapmagarşy, biri-birinden бүтінleý tapawutlanýan zatlary, meseleleri, hadysalary deňeşdirmek, olary biri-birine garşy goýmak.

Bir monologda (bir adam tarapyndan sözlenilýän sözde) dürli usullardan peýdalanylmagy onuň esasy bölegini özboluşly, üýtgeşik etmäge mümkinçilik berýär.

Tekstiň stili

Islendik teksti ol ýa-da beýleki stile degişli etmek mümkin. Stil (stulos – „hat ýazylyan taýajyk” diýen grek sözünden) diýip, adatça, edebi diliň gepleşik mahalynda belli bir wezipäni ýerine ýetirýän görnüşlerine aýdylýar. Şol sebäpli hem stillere wezipeleýin stiller diýilýär. Wezipeleriň dürli-dürli bolmagy sebäpli, stiller dürli esaslara görä tapawutlandyrylýar. Mysal üçin, adamlaryň ýerine ýetirýän işleriniň degişli ugurlary (ylym, kanunçylyk we iş doandyryjylyk, syýasat) bilen baglylykda, şolara „hyzmat edýän” stiller – ylmy, resmi-iş, publisistiki stilleri biri-birlerinden tapawutlandyrýarlar. Olaryň hemmesi ýeterlik derejede çylşyrymly bolan mazmuny aňlatmak üçin niýetlenilip, resmi ýagdaýda, köplenç hem ýazuw görnüşinde (başga bir esaslandyрма) peýdalanylýar. Bu ýagdaýy nygtamaga çalyşmak bilen, ýokarda agzalan üç stili **kitap stilleri** diýip, bir adyň astynda birleşdirýärler. Olara adamlar tarapyndan gündelik, aglaba-da gepleşik dilinde, ulanylyp durlan **gepleşik stili** garşy goýulýar. Bu stiliň dürli görnüşlerini **edebi-gepleşik stili** – bilimli adamlaryň okuw jaýlarynda, önümçilik şertlerinde, medeniýet ojaklarynda ulanylan dili; **oratorçylyk stil (köpçüligiň gepleşik dili)** – ylmy, iş hasiýetli temalar boýunça edilýän gürrüňlerde ulanylýan dil; **durmuşy-gepleşik stili** – ýönekeý maşgala şertlerinde, dynç alynýan mahalynda, köçede ulanylýan dil emele getirýär.

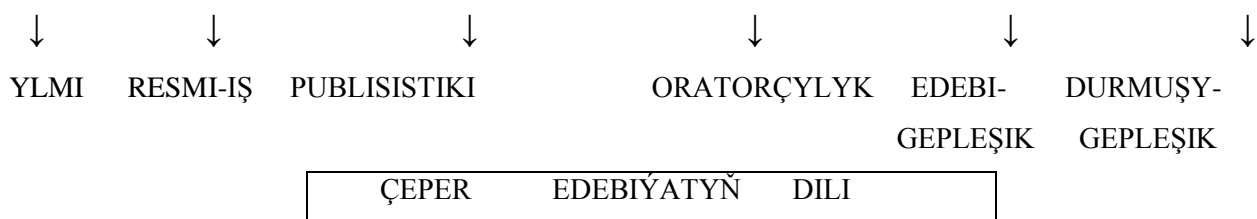
Alymlaryň pikirine görä, **çeper edebiýatyň dili** sanalyp geçilen stilleriň hemmesiniň böleklerini özünde birleşdirýär.

Wezipeleýin stiller:

Kitap-ýazuw häsiýetli stiller

Geplesik

stili

Her bir stiliň „ýüzüni” agalyk edýän stil alamatlary, häsiýetli dil serişdeleri kesgitleýär.

Ylmy stiliň tapawutlandyryjy kommunikativ hasiýetleri – bu mantyklylyk (logikanyň talaplaryna boýun egmek), subut edijilik, umumylaşdyryjylyk, duýgusyzlyk ýaly häsiýetlerdir. Bu stiliň dili düzüminde alamatlandyrmagy, wezipäni, tejribäni, işiň barşyny aňlatmak üçin ulanylýan umumy we howaýy manyly kitaby sözleriň, adwerbializasiýa, implikasiýa, diskurs ýaly terminleriň bolmagy bilen häsiýetlendirilýär. Işlikler üçünji ýöňkemedede we “zygiderli hereketiň” manysyny berýän häzirki zaman görnüşinde ulanylýar: kislota iýýär, iş orunlarynyň kemeldiljek günleri ýetip gelýär we şuna meňzeşler. Birlik sandaky “men” at çalyşmasynyň ýerine köplük sandaky “biz” at çalyşmasy ulanylýar. Ylmy dildäki sözlemler çylşyrymlaşdyrylan, ýaýraň, doly häsiýetli bolýar. Bu stil nazaryýet hasiýetli maglumatlary habar bermek, hadysalaryň sebäplerini düşündürmek üçin niýetlenendir.

Resmi-iş stilindäki jümlelerde jemgyýetiň ähli derejelerine mahsus bolan dolandyryş işinde amaly ähmiýete eýe bolan anyk maglumatlar berilýär. Bu stile anyklyk, tarapsyzlyk, bir ülnülilik mahsus.

Publisistiki stil diňe bir maglumaty habar bermek meselesini däl, eýsem, adamlaryň pikirine we duýgusyna belli bir derejede täsir etmek meselesini-de çözüýär. Bu stil üçin aýratyn labyzlylyk we joşgunlylyk hasiýetlidir. Şol sebäpli hem onda çeperçilik serişdeleri – häsiýetlendimeler, meňzetmeler, deňeşdirmeler, inwersiýa we şuna meňzeşler giňden ulanylýar.

Gepleşikte ulanylýan publisistik (oratorçylyk) dil, edebi-gepleşik stili kitap we gepleşik stilleriniň belli bir böleklerini özlerinde utgaşdyrýarlar, bu stilleriň aralygyndaky, goňşulykdaky bir ýagdaýy eýeleýrler. Şol bir wagtda-da, oratoryň ulanylýan dili edebi diliň has sada görnüşidir.

Gepleşik stiliniň agalyk edişi alamatlary, ýagny jümläniň doly bolmazlygy we duýguçylyk maksady birek-birek bilen täsirleri, maglumatlary paýlaşmak bolan gatnaşygyň diliň kömegi arkaly amala aşyrylýandygy bilen şertlenendir. Gepleşige mahsus sözleriň we aňlatmalaryň, duýguly-baha berijilik häsiýetli söz birlikleriniň (öýjagaz, ýap-ýagtyja, agşamjyk) ulanylmagy bu stiliň diliniň häsiýetli alamatlarydyr. Gepleşik dilindäki sözlemler ýönekeý, kemter bolup, ýaýraň bolmaýarlar.

Wezipeleýin stiller deňişli dil žanrlarynda ulanylýar. Mysal üçin, ylmy stile makala, referat, monografiýa, durmuşy-geplşik stiline gürrüň, söhbet, jedel we şuna meňzeşler deňişlidir.

Sözleşiş medeniýetiniň esaslary

Edebi dil barada düşünje Milli dil edebi dil, belli bir çäkde ulanylýan dialektler we adam toparlarynyň arasynda ulanylýan žargonlar, gepleşik dili ýaly dürli hadysalaryň jeminden ybaratdyr. **Edebi dil** – bu baý söz hazynasyna, tertipleşen grammatiki gurluşa we stilleriň ösen ulgamyna eýe bolan milli diliň taryhy taýdan kemala gelen ýokary derejeli görnüşi bolup, nusgalyk, kadalaşdyrylan, grammatikler we sözlükler tarapyndan beýan edilen dildir. **Belli bir çäkde ulanylýan dialektler** (ýerli gepleşik) bir çäkde ýaşayan çäkli sandaky adamlaryň dilidir. **Žargon** – bu belli bir hünär, gatlak, ýaş bilen bagly aýry-aýry toparlaryň dilidir. **Gepleşik dili** – bu çala sowatly, esasan hem şäher ýaşajylarynyň edebi kadalara eýermeýän dilidir.

Edebi dil adamyň meşgul bolýan syýasat, medeniýet, ylym, iş dolandyryjylyk, kanunçylyk, resmi we resmi bolmadyk gürründeşlik, söz sungaty ýaly ugurlaryna hyzmat edýär. Adam diliň iki we has köp görnüşlerinden (mysal üçin, edebi dilden we dialektden, edebi dilden we gepleşik dilinden) deň derejede baş çykaryp, olardan ýagdaýa görä peýdalanyp biler. Bu hadysany **diglossiýa** diýip atlandyryýarlar.

Edebi diliň esasy alamaty onuň kadalaşdyrylan bolmagydyr. Kada – bu diliň aýratyn bölekleriniň birmeňzeş, umumy kabul edilen şekilde ulanylmagydyr, belli bir döwürde olardan peýdalanmagyň düzgünidir. Kadalar alymlar tarapyndan oýlanylyp tapylyman, eýsem, dilde bolup geçýän kanuny hadysalary şöhlelendirip, diliň amalyýetine esaslanýar. Kadalaryň esasy çeşmelerine ýazyjylaryň eserleri, köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň dili, diliň häzirki zamanda hemmeler tarapyndan ulanylyş şekili, dilçi alymlaryň ylmy barlaglary degişlidir.

Kadalar edebi diliň öz bütewiligini, hemmelere düşnükli bolmak häsiýetini saklap galmagyna ýardam berýär, ony dialekt sözleriniň, durmuşy žargonlaryň, gepleşik diliniň akymyndan gorap saklaýar. Ýöne dil kadalary yzygiderli üýtgäp durýar. Bu şol dilde gepleýän aýry-aýry adamlaryň erk-islegine bagly bolmadyk kanuny hadysadyr. Alymlaryň pikirine görä, durmuşy özgermeler bilen baglylykda bu hadysa soňky onýyllyklarda has işjeň häsiýete eýe bolupdyr. Özgerişler zamanynda logosfera, ýagny medeniýetiň sözler arkaly pikirlenmek bilen baglanyşykly tarapy düýli özgerişe duçar bolup, öz gezeginde şol dilden peýdalanýan adamlar toparynyň jemgyýetçilik aňynda bolup geçýän özgerişlere şaýatlyk edýär. Edebi kadanyň cäklerinde dürli şahalar (kitap diline, gepleşik diline mahsus kadalar) bolup, olaryň biri beýlekilere garanda has ýerlikli bolýar. Kadanyň bu kanuny agyp-dönmeleri adatça diliň ösüşi bilen bagly bolýar. Dürli şahalar könelişen kadadan täze kada geçiş basgançaklarydyr.

Kada dil ulgamynyň ähli derejelerinde ýüze çykyp bilýär.

Gepleşik dili	Ýazuw dili
Edebi gepleýşiň kadasy (orfoepik kada)	Dürs ýazuw (orfografik) kadasy, Dyngy belgilerini goýmagyň (punktuasiýa) kadasy
Söz ýasalyş kadasy	
Leksik kada	
Morfologik kada	
Sitaksik kada	

Kada – sözleýiş medeniýetiniň nazaryýetiniň esasy düşünjesidir.

Sözleýiş medeniýeti we dil medeniýeti

Meşhur dilçi alym Ýe. N. Şirýaýew „sözleýiş medeniýeti” düşünjesine şeýle kesgitleme berýär; „Sözleýiş medeniýeti – bu gürründeşlik bilen bagly ol ýa-da beýleki ýagaý ýüze çykanda, häzirkizaman dil kadalaryna we gürlüşmegiň etikasyna eýermek şerti bilen, dil serişdelerini öňde goýlan kommunikiw wezipelere amal etmekde iň ýokary netijeliligi üpjün etmäge mümkinçilik berer ýaly edip saýlap almakdyr ”. Sözleýiş dilini kadalaşdyrmak meseleleri bilen meşgullanýan, dilden başarnykly peýdalanmak boýunça hödürnamalary işläp taýýarlaýan ylymy hem sözleýiş medeniýeti atlandyrýarlar. Bu ylym üç sany bölekden ybarat bolup, meseläniň kadalaşdyrmak, aragatnaşyk, etikany berjaý etmek ýaly taraplaryny öwrenýär. Aýdylan bir sözün hiline sözleýiş medeniýetiniň nukdaýnazaryndan baha bermek üçin aşakdaky soraglara jogap bermeli:

1. Sözlennen söz dogry aýdylypdyrmy, ol edebi kadalara laýyklykda gurlupdyrmy?
2. Sözlennen söz oňat edip aýdylypdyrmy, belli bir ýagdaýda ýerliklimi, täsirlimi, çepermi?
3. Sözlennen söz gürründeş bolmagyň etikasynyň düzgünlerine (sözleýiş etiketine) laýyk gelýärmí?

Sözleýiş medeniýeti has giň düşünje bolan **dil medeniýetiniň** bir bölegidir. Dil medeniýeti hem öz gezeginde söz sözlemek, gürründeş bolmak medeniýetiniň, umumy ynsanperwerlik medeniýetiniň düzümine girýär.

W.Ýe.Goldiniň we O. B. Sirotinanyň pikirine görä, dil medeniýetiniň düzümine dil, diliň alýan şekilleri, şol dilde ýazylyp, umumy ähmiýete eýe bolan we sözleýiş bilen bagly eserleriň jemi, gürründeş bolmagyň däpleri we düzgünleri, gatnaşykda bolmagyň dil bilen bagly we dil bilen bagly bolmadyk bölekleriniň özara gatnaşygy, dilde dünýäniň şekilleriniň berkidilmegi, diliň däplerini soňky

nesillere geçirmegin, gorap saklamagyn we täzelemegin usullary, halkyň durmuş we hünär bilen bagly görnüşlerdäki dil düşünjesi, dil baradaky ylym girýär.

Edebi dilde gepleýän adamlaryň dil medeniýetiniň 4 sany tipi bar.

Elitar dil medeniýeti – bu diliň döredijilikli ulanylmagyny hem öz içine almak bilen, onuň ähli mümkinçiliklerinden erkin peşdalanyp bilmegi aňladýan nusgalyk dil medeniýetidir.

Orta edebi dil medeniýeti kadalaryň doly berjaý edilmezligi, sözleýişni kitaby we gepleşik dillerine mahsus sözler bilen çakdanaşa doldurylmagy bilen häsiýetlendirilýär. Sowatly şäherlileriň köpüsi şu dil medeniýetiniň eýesidir. Bu dil medeniýetiniň häzirkizaman köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň käbirine, çeper eserlere aralaşmagy, onuň ýaýrawynyň giň bolmagyna ýardam edýär.

Edebi-gepleşik we gödeksi-gepleşik häsiýetli dil medeniýeti diňe bir gepleşik dilini bilýän adamlary birleşdirýär. Gödeksi-gepleşik häsiýetli dil medeniýeti sözleýişni stilistika taýdan pese düşmegi we gödek bolmagy bilen tapawutlanyp, bu ýagdaý onuň gepleşik diline ýakynlaşmagyna sebäp bolýar. Bu dil medeniýetiniň wekili gürründeşiniň ýaşyna we onuň bilen tanyşlyk derejesine seretmezden, oňa „sen” diýip ýüzlenýär.

Ritorika özüniň baha beriş häsiýetli hödürnamalarynda mydama elitar dil medeniýetine daýanypdy. Häzirki zamanda işjeň gürründeşlige gatnaşýan adamlar bu dil medeniýetine eýe bolmaga ymtylmalydyr.

Dogry sözleýiş

Dogry sözleýiş – bu edebi diliň hereket edýän kadalaryny berjaý etmekdir.

Gepleýän adam edebi sözleýişden we basymalary öz ýerinde ulanmakdan baş çykarmalydyr, ýagny, orfoepik düzgünleri bilmelidir.

Sözleýiş bilen bagly ýalňyşlar, köplenç, **grammatiki kadalaryň** bozulmagy bilen baglanyşyklydyr. **Morfologik kadalar** diliň dürli toparlaryna degişli sözleriň grammatiki şekilleriniň dogry ýasalmagyny talap etse, **sintaksik kadalar** söz

düzümleriniň we sözlemleriň kada laýyklykda gurulmagyny talap edýär. **Leksiki kadalar** ýa-da sözden peýdalanmagyň kadalary – bu many taýdan we şekil (forma) taýdan biri-birine ýakyn sözleriň hataryndan sözi dogry saýlap almakdyr, ony dilde bar bolan manylaryna laýyklykda ulanmakdyr, onuň gürründeşlige mahsus ýagdaýlaryň islendiginde dilde umumy kabul edilen utgaşmalarda ýerlikli peýdalanylmagydyr.

Sözden peýdalanmakda köp duş gelyän aşakdaky ýaly ýalňyşlardan gaça durmalydyr:

1. Paronimleriň aýyl-saýyl edilmezligi. Paronimler – bu birmeňzeş eşidilýän, ýöne dürli many berýän sözlerdir.

2. Daşary ýurt sözlerini, manysynyň bilinmezligi sebäpli, ýerliksiz ulanmak.

Sözleýişň kommunikiw maksadalaýyklygy

„Oňat sözleýişň” aýratynlyklaryna onuň kommunikiw maksadalaýyklygyny kesgitleýän aýratynlyklar degişlidir. Bu aýratynlyklar dogrulyk, täsirlilik we dil baýlygy ýaly aýratynlyklardyr (käte diliň arssalygyny, aýdyňlygyny we düşnükliiligini hem kommunikiw aýratynlyklara degişli edýärler).

Sözleýişň dogry bolmagyny sözi ulanmagyň anyklygy, köpmanyly sözleri, sinonimleri, antonimleri, omonimleri dogry ulanmak bilen baglanyşdyrýarlar. Sözleýişň dogry bolmagynyň möhüm şerti – bu leksiki kadalary berjaý etmektir. Eger gepleýän kişi hut öz aýtjak bolýan zady üçin möhüm bolan many öwürşeginlerini beýlekilere garanda has anyk aňladýan sözleri we gurluşlary saýlap alýan bolsa, onda onuň öz pikirini dogry aňlatdygy bolýar. Mysal üçin, örän gaty çykýan sesiň „gulagyňy gapyp barýandygyny” aýtsak, bu sesiň aýratynygy barada diňleýjä dogry maglumat berdigimiz bolar.

Eger gepleýän kişi aýdýan zadyna seslenilmegini, onuň diňleýji tarapyndan bolmalysy ýaly kabul edilmegini, ýagny oňa düşnükli bolmagyny, onuň duýgusyny oýarmagyny, hereket etmäge mejbur etmegini üpjün etmek barada alada edýän bolsa, bu onuň aýdýan zadynyň **täsirlidiginiň** şaýatnamasydyr.

Täsirlilik dil birlikleriniň ählisiniň derejesinde gazanylyp bilner. Köpçüligiň önünde edilýän çykyşlarda we işewür gürründeşlikde, köplenç, aýdylýan söze aýdyňlyk, keşplilik, duýgulylyk bagyşlaýan aýratyn häsiýete eýe bolan çeperçilik serişdelerini ulanýarlar. Bu serişdelere **ritoriki figuralar** diýlip atlandyrylyp, tekste bezeg berýän serişdeler, ýagny durnukly hala gelen söz düzümleri, göçme manydaky sözler we aňlatmalar degişlidir. Olar berilýän habarlary baýlaşdyrýarlar we olara dürli öwüşginler berýärler. Ritorikada adaty pikir figuralary (pikiri tapawutlandyrmagyň başga sözler bilen beýan edilende üýtgemeyän serişdeleri) we sözün figuralary (sözlenýän sözün belli bir ýerine ünsi çekmegiň usuly) tapawutlandyrylypdyr. Sözün figuralary öz gezeginde sözleri goşmagyň, aýyrmagyň, olaryň orunlaryny üýtgetmegiň, olara gaýtadan düşünilmeginiň figuralaryna bölünýärler. Sözlere gaýtadan düşünilmeginiň figuralaryna **troplar** diýilýär.

PIKIRIŇ RITORIKI FIGURALARY

1. Antiteza	Garşyma-garşy goýma	Iş aýy, çörek süýji
2. Oksýumoron	Geň gapma-garşylyklaryň goşulyşmagy	Bagtly betbagt
3. Gygyryp goýbermek	Duýguçylyga çagyryş, täsir etme	Nä zamana! Ahlak bolaýşyňy!
4. Ýüzlenme	Diňleýjilere ýüzlenme	Raýatlar, üns beriň...
5. Sorag	Awtoryň oý-pikirlerini berýär	Siz pikiriňizi üýtgedäýjekmi?
6. Amplifikasiýa	Ýaýratma	Seniň kezapdygyň,

		ogrudygyn barada aýdyp hem oturjak däl, diňe...
--	--	--

SÖZÜŇ RITORIKI FIGURALARY

Sözleri goşmagyň figuralary

1. Anafora	Birmeňzeş başlanmak	Garaşgyn gar ýaganda, garaşgyn epgek öwsende
2. Epifora	Birmeňzeş tamamlanmak	Daş ýarýan zehin, har bolýan zehin

Sözler aýyrmagyň figuralary

1. Ellips	Sözleri taşlamak	Gözümüzizi açdygymyz, iş bilen...
-----------	------------------	--------------------------------------

Sözleriň ornuny üýtgetme figuralary

1. Inwersiýa	Sözleriň tersleýin tertibi	Gitdi Myrat oýnamaga
2. Parallelizm	Sözlemleriň ýa-da olaryň bölekleriniň birmeňzeş gurluşy	Biz ýaşamak üçin iýýäris, iýmek üçin ýaşamaýarys

Sözlere gaýtadan düşünilmeginiň figuralary (troplar)

1. Metafora	Manynyň meňzeşlik esasynda berilmegi	Talyplaryň täze-täze akymlary uniwersitete
-------------	---	---

		girýär...
2. Metonimiýa	Manynyň ýakynlyk esasynda berilmegi	Ministrlikden kagyz geldi... (ýagny resmi resminama)
3. Sinekdoğa	Manynyň mukdar esasynda berilmegi	Daňa çenli duşman sesi ýaňlandy durdy
4. Ironiýa	Manynyň gapma-garşylyk esasynda berilmegi	Eý kelle, nireden süýrenip gelýärsiň...
5. Giperbola	Manynyň güýçlendirilmegi	Görüşmämimize ýüz ýyl dagy bolandyr!
6. Litota	Manynyň kiçeldilip görkezilmegi	Deňiz onuň topygyndan

Deňeşdirmeler, epiteter (çeper kesgitlemeler), sitatalar, durnukly söz düzümleri, nakyllar, ganatly sözler hem ekspessiýanyň döremegine sebäp bolýarlar.

Gepleşän kişi dürli dil serişdelerinden peýdalanmagy, dili ýeterlik derejede **baý** bolup, şol bir manyny dürli ýollar bilen aňlatmagy başaran ýagdaýynda – diňe şu şertlerde anykygy we täsirliligi gazanyp bolar. Dil baýlygynyň görkezijileri – uly göwrümlü işjeň sözlük (häzirki zamanyň ýaşajjysy, ortaça, 7-9 müň sany sözi bilýär we peýdalanýar), morfologik görnüşleriň, sintaksiki gurluşlaryň köpdürlüligi.

Sözleşiş edebi

Erkin we rahat ýagdaýda işjeň gürrüňleşip bilmek üçin, adamyň sözleşiş edebini bütin inçeligi bilen bilmegi, ony duýmagy başarmagy gerek. Edepli bolmak bilen bagly ýagdaýlara deňişli ýörite sözlük bolup, bu sözlügiň düzüminde

edepli gep urmagyň köp sanly ýollary görkezilýär. Geliň, stilistiki häsiýetnamalary bilen birlikde käbir söz düzümleriniň sanawyny gözdengeçireliň.

Bitarap

Resmi

Salam bermegiň görnüşleri

Es-Selämü aleýkim, Myrat aga!
Gündiziňiz haýyrly bolsun!
Agşamyňyz haýyrly bolsun!
Ertiriňiz haýyrly bolsun!

Kärdeşler, salam!
Sizi görenime örän şat!
Salamlaşmaga rugat ediň!

Hoşlaşmak

Alla ýaryňyz!
Sag-salamat geziň!
Duşuşýançak hoş galyň!
Hoş galyň!

Hoşlaşmaga rugsat ediň!
Size işiňizde rowaçlyk
arzuw edýärin!

Ýüzlenmek

Gadyrdan dostlar!
Mähriban dostlarym!
Hormatly myhmanlar!
Myrat aga!

Hormatly kärdeşler!
Çuňňur hormatlanylýan
başlyk!
Jenaplar we hanymlar!
Hormatly Myrat
Saparowiç!

Ötünç soramak

Meni bagyşlaweriň!
Günämi geçmegiňizi haýyş edýäriň!
Allanyň hatyrasyna günämi geçiň!
Bagyşlaň, göwnüňize degmek islemändim.

Baş üstüne, bagyşlaweriň!
Sizden ötünç sorayaryň!
Sizden ötünç soramagym
gerek!

Haýyş etmek

Baş üstüne!
Rugsat ediň...
Mümkinmi...
Sizden haýyş edýäriň!
Meniň size bir haýyşym bar!
Baş üstüne, geçmäge rugsat berseňiz-le!

Sizden haýyş edýäris!
Münbere çykmagyňyzy
sorayarys!
Haýyşymyzy kanagat-
landyrmagy kyn
görmäň!

Minnetdarlyk

Taňry ýalkasyn!
Minnetdarlygymyň çägi ýok!
Köp-köp sag boluň!
Men size çäksiz minnetdar!

Örän minnetdar!
Size minnetdarlyk
bildirmäge rugsat ediň!

Minnetdarlyk sözüne jogap gaýtarmak

Bile ýalkasyn!
Onuň hem bir gürrüňi bolarmy!
Ullakan bir eden işim ýok-la!

Minnetdarlyk bildirmek
hökman däl!

Gutlamak

Sizi .... gutlaýaryn!
Baýramyňyz bilen!
Baýramyňyz gutly bolsun!

Gutlamaga rugsat ediň!
Gutlagymy kabul ediň!

Sözleşiş edebi bilen baglanyşykly ýagdaýlaryň sany çäkli däldir. Olaryň sanyny has hem uzaldyp bolardy. Biriniň ünsüni çekmegi, dileg etmegi, makullamagy, ylallaşmazlygy, duýgudaşlyk bildirmegi, gynanç bildirmegi, çakylygy, maslahat bermegi, öwmegi we şuna meňzeşleri hem şolaryň hataryna goşýarlar.

Birine „sen” ýa-da „siz” diýip ýüzlenmegiň ikisinden birini saýlap almagyň düzgünleri hem sözleşiş edebiniň çäğine girýär. Adatça, „sen” diýip ýüzlenmekde garyndaşlyk, dostluk, ýakynlyk, ynanyşmak, terbiýesizlik ýaly äheňler duýulýan bolsa, „siz” diýip ýüzlenilmegini hormat-sylag, resmlik, gürründeşiňi ýat hasap etmek bilen baglanyşdyrýarlar.

Gödek, sögünç gatyşykly sözleri aýtmak arkaly gürründeşiňi äsgermezlik etmek, ony özünden pes saýýandygyňy duýdurmak sözleşiş edebine ters gelýän hereketdir. Beýle etmek bilen hiç bir meseläni çözüp bolmaýar, diňe bu sözleri aýdýan adam barada erbet pikiriň döremegine sebäp bolýar.

Teksti taýýarlamaga girişen badyňa, näme maksat bilen çykyş edýäniňi kesgitlemek gerek. Çykyş edýän kişi diňleýjide nähili täsir galdyrmak isleýändigini açyk bilmelidir. Habar bermek we täsir etmek köpçülige söz bilen ýüzlenýän kişiniň esasy wezipesidir. Orator (suhangöý) öz önünde diňleýjilere bir zady habar bermek, olary belli bir maglumatlar bilen üpjün etmek wezipesini goýup biler. Ýa bolmasa ol diňleýjilerini tolgundyrmak, adamlarda, olaryň özüni alyp baryşlaryna täsirini ýetirjek pikirleri, nukdaýnazarlary kemala getirmek, ýagny olary nähilidir bir hili hereket etmäge çagyrmak hem isläp biler. Köplenç bu maksatlar bir çykyşda utgaşýarlar. Çykyş etmek bilen nämäni maksat edinyändigini diňleýjilere habar bermek gerek.

Seniň çykyşyňy diňlejekleriň nä hüýli adamlardygyna baha bermäge çalyşmaly. „Ritorika boýunça okuw kitabyňyň” awtory Haýns Lemmerman

öňünden diňleýjileriň barada bir küýe düşmäge, özüni olaryň ýerinde goýmaga, „zatlara olaryň gözi bilen bakmaga” çagyryr. Çykyşyňy diňlejekler barada bilmek zerur bolan maglumatlar olaryň bilim derejesine, alan biliminiň ugruna (gumanitar, tehniki), bilmek isleýän zatlaryna, jynsyna, ýaşyna, tema we oratora bolan gatnaşygyna degişlidir. Birmeňzeş derejedäki (gomogen) adamlara (ýüzleý bilimli adamlar, hünärmenler, kärdeşler, talyplar, birmňzeş syýasy garaýyşly adamlar we ş.m.) ýüzlenip gürlmek mydama-da ýeňil düşýär. Diňleýjileriň dünýägaraýyşlary näçe birmeňzeş bolsa, çykyş hem olar tarapyndan şo derejede birmeňzeş kabul edilýär. Ýetginjeklere ýüzlenen mahalyň olar bilen oýun etjek, olara ýaranjak, akyl berjek, olary zat bilmezlikde aýyplajak, özüniň olardan üstündigini nygtajak, ýiti meselelerden we soraglardan sowulyp geçjek bolmaly däl. Gozgaýan meseläňe täzeçe garaýyşyň, çemeleşmäň ýok bolsa, ýokary derejede hünär we ylmy taýýarlygy bolan adamlaryň öňünde çykyş etmejek bolmaly, çykyş etmeli bolaýanda-da, bir aýdanyňy zol gaýtalap, lenç edilen pikirleri hetjykläp, hondonbärsiräp, sanlara, sitatalara çakdanaşa kän orun berip, meseläniň düýp özeninden sowulyp geçjek bolup durmaly däl.

Derejeleri birmeňzeş bolmadyk (geterogen) adamlaryň öňünde çykyş etmek kynyrak bolýar. Eger diňleýjiler dürli toparlara degişli bolsalar, onda, mümkin boldugyndan, her topara çykyşyň haýsydyr bir bölegini bagyşlajak bolmaly. Eger çykyşyňy diňlemäge aýry-aýry, aýratyn abraýa eýe bolan ähmiýetli kişileriň geljekdigini bilýän bolsaň, olara ýüzlenip näme diýmelidigiň barada öňünden pikirlenip goýmak gerek.

Diňleýjileriň sanyny hem anyklamak gerek. Köpsanly diňleýjilere täsiriňi ýetirmek çylşyrymly bolýar. Uly mähelläniň içindäki adam ynanjaň, tankyt etmäge ukypsyz, duýgulara seslenegen bolýar, hemme zady ak-gara reňklerde görýär. Diňleýjileriň sany köp boldugyça, şonça-da sada, düşnükli, keşpli (obrazly) gürlmäge çalyşmaly. Az sanly hünärmenleriň, işewür adamlaryň gatnaşmagynda haýsydyr bir çylşyrymly mesele ara alnyp maslahatlaşylanda, diňleýjileriň nähili adamlardygyny tanamak, çykyşyňa ýörite taýýarlanmak aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Nähili ýagdaýda (zaldamy, iş otagyndamy) çykyş etmeli boljakdygyny, çykyş etjek ýeriňde münberin, stoluň, ses gataldyjynyň bardygyny ýa-da ýokdugyny bilip goýmaly...

Münber ünsleriň oratorda jemlenmegine ýardam berýär. Onuň arkasynda rahat ýerleşmeli, ses gataldyjynyň işini ýola goýmaly we hemişe agzyňy ses gataldyjydan 20-30 santimetr uzaklykda tutjak bolmaly.

Proksemika – özara söhbetdeşligi belli bir wagt aralygynda we belli bir giňişlikde guramak baradaky ylym – diňleýjileri söhbetdeşligiň bolup geçjek jaýynda ýerleşdirmegiň aşakdaky usullaryny beýan edýär:

Usul	Çyzgy häsiýetli şekil	Düşündirişler
1. Dershana şekilli edip ýerleşdiriş		Oratory diňleýjilerden daşlaşdyrýar. Pikir alyşmak kyn. Gatnaşýanlaryň sany köp bolýar
2. Maslahatlaşylýan şekilli edip ýerleşdiriş		Resmi häsiýete eýe. Gatnaşyjylar eýeleýän wezipelerine laýyklykda ýerleşdirilýär. Gapma-garşy pikirleriň ýüze çykmagyna, garşyma-garşy durulmagyna getirip bilýär
3. Nal şekilli edip ýerleşdiriş		Özara täsirlenmelere şert döredýär. Birek-biregiň ýüzüne bakyp gürleşip bolýar. Gözegçilik etmäge gowy mümkinçilik döredýär

4. V – şekilli edip ýerleşdirme		Oratoryň başda durmagynda söhbetdeşleriň arasynda hyzmatdaşlyk howasyny döretmäge mümkinçlik berýär
5. „Tegelek stol”		Adamlary birleşdirýär, meseleleri ara alyp maslahatlaşmagy halkylaşdyrýar
6. „Kabare”		Kiçi toparlar bilen işlemek üçin niýetlenýär. Ünsüni bir ýere jemlemegi kynlaşdyryp bilýär

Şonuň ýaly-da, siziň çykyşyňyzyň haýsy çykyşlaryň yzyndan gelýändigini hem anyklamaly. Çünki, soňraky çykyşlaryň her biri mazmuny we görnüşi (formasy) taýdan ondan öňki çykyşlardan gyzyklyrak bolmalydyr.

Çykyş edilmegine çenli indiki ädilmeli ädim – „kodlama”, ýagny teksti düzmek – maglumat saýlap almakdan başlanýar. Çykyşyň many-mazmunly bolmagy üçin, bir däl-de, birnäçe çeşmeden peýdalanylsa, gowy bolýar. Maglumat çeşmeleri toparlara bölünýär:

- 3) Awtor tarapyndan durmuşy synlamak, öz tejribesine daýanmak ýoly bilen toplanan maglumat:
  - bilim, tejribe;
  - şahsy duşuşyklar, söhbetler, alşylan sorag-jogaplar (interwýu);
  - göz önüne getirmek – geçmişde edinilen döredijilik ýokundyly tejribäniň esasynda pikir-oýuňda täze şekilleri, keşpleri, taslamalary döretmek.
- 4) Awtor tarapyndan başga kişileriň üsti bilen toplanan maglumat:

- resmi resminamalar;
- ylmy we ylmy-köpçülikleýin edebiýat;
- gazetl we žurnal makalalary;
- radionyň we telewideniýäniň gepleşiklei;
- gollanma edebiýaty: ensiklopediýalar, sözlükler;
- sosiologik häsiýetli sorag-jogap alyşmalaryň netijeleri.

„Lanly tejribe” diňleýjiler tarapyndan mydama oňat garşylanýar, ynandyryjy bolýar we oňa ynanyrlar.

Märekäniň önünde ediljek çykyşda ulanyljak maglumat nazary häsiýetli hem, amaly häsiýetli hem bolup biler. Çykyşyň ol ýa-da beýleki görnüşli maglumatlar bilen besleniş derejesi çykyşyň žanryna bagly bolýar. Mysal üçin, hasabat nutugynda pikiriňi subut etmek we diňleýjileri ynandyrmak üçin köp sanly maglumaty mysal getirmeli bolýar. Şunuň ýaly çykyşda ulanylýan maglumatlar dogry bolmaly. Maglumatyň, sanlaryň, seneleriň, sitatalaryň, atlaryň dogrulygy önünden barlanýar.

Maglumatlary toparlara bölmek bilen, orator meýilnama düzýär, çykyşyň gurluşy, beýan edişiň mantygy (logikasy) barada oýlanýar, teksti düzýär we düzedýär.

Ýazgy şekilindäki teksti taýýarlamagyň köp sanly artykmaçlygy bar. Ýazgy halyna getirilen çykyşy barlap, oňa düzediş girizip bolýar; ol çalt ýatda galýar we ýadyňda köp wagtlap saklanýar. Aýry-aýry kagyzlaryň we olaryň diňe bir ýüzüne ýazmaly. Tejribeli orator çykyşyň tezislerini, gysgaça mazmunyny ýa-da giňişleýin meýilnamasyny düzmek bilen hem çäklenip biler.

Çykyşa taýynlyk görmek, teksti içinden ýa-da daşyňdan, iň gowusy hem, aýnanyň önünde durup okamakdan ybaratdyr. Nähili edip duranyňyzda özüňizi ýeňil we oňaly duýýandygynyzy kesgitlep, şol ýagdaýy ýatda saklajak bolmaly; ýüzüňizi öwrenmeli – çytyk gaşlaryňyzy, maňlaýyňyzda üýşýän ýygyrtlary ýazmaly, etjek hereketleriňiz, özara söhbet etmegiň emelleri barada oýlanmaly. Bir minutlap cykyş etmek üçin 20-25 minut taýýarlyk göremleri bolýandygyny tejribe görkezýär. Eger çykyş yhlas bilen işlenilip taýýarlanan bolsa, onda diňleýjiler bilen

duşuşan pursatynda çykyş edýän kişi özüni arkaýyn duýar. Üç sany söz sözleýiş usuly bar: 1) teksti okamak; 2) tekstiň aýry-aýry ýerlerini okamak bilen (tekste daýanmak bilen) ýatdan çykyş etmek; 3) erkin (taýýarlyksyz) çykyş etmek.

Tekstinde ýazylanlardan daşyna çykyp bolmaýan çykyşlar kagyz ýüzünden okalýar: diplomatik, dabarada edilýän çykyşlar, resmi mazmunly özbaşdak we bilelikdäki nutuklar. Çykyşlaryň beýleki görnüşleri, adaty, ýazga geçirilen tekste daýanmak bilen ýatdan okalýar. Gürrüňi meýilnamalaşdyrylyşy ýaly edip dowam etmek, zerur bolan sany tapmak we şuna meňzeşler üçin, kagyza göz aýlamak hem ýeterlik bolýar. Şunuň ýaly çykyş oratoryň maglumatlardan arkaýynlyk bilen baş alyp çykyp bilýändigini hakdaky düşüňjany oýarýar, diňleýjileri bilen arkaýyn söhbetdeşlik etmegine mümkinçilik berýär. Ýöne, çykyşynyň tekçetini önünden taýýarlamaga çykyş edýän kişiniň mydama mümkinçiligi bolup durmaýar. Käte maslahatlarda, mejlislerde, ýygnaqlarda, duşuşyklarda hiç hili taýýarlyk görmezden çykyş etmeli bolýar. Bu ýagdaý ýadyňy tijemägi, bar güýjüňi toplam, erkiňi ele almagy talap edýär. Diňe köp bilýän adam, dilewarlyk endikleri bolan adam taýýarlyksyz çykyş edip bilýär.

Orator çykyş edip bolanyndan soňra, köplenç, diňleýjileriň soraglaryna jogap berýär, olar bilen jedeý edýär. Söhbetdeşligiň şunuň ýaly görnüşi oratordan çalt aňşyrmagy, mylaýymlygy, degişmegi başarmagy talap edýär. Onuň berjek jogaby diňe bir sorag bile ýüz tutana däl-de, şol ýerdäkileriň hemmesine niýetlenilýär.

Oratorlyk sungatynyň usulyýeti jogap bermäge howlukmazlygy, ilki bilen soraga dogry düşünendigiňe göz ýetirmegi, gysgadan açyk we ýerlikli jogap bermegi, esaslandyrylmadyk we şübheli jogaplary bermezligi, siziň öňe sürýän pikirleriňiz barada has jikme-jik düşünje almak isleýänler üçin, gollanma maglumatlaryny ýanyza almagyňyzy maslahat berýär.

Diňleýjiler bilen aragatnaşygy ýola goýmak

Köpçüligiň önünde edilen çykyşyň ussatlyk bilen ýerine ýetirilendiginiň iň ýokary alamaty – bu diňleýjiler bilen aragatnaşykdyr, ýagny, orator bilen diňleýjileriň ruhy ýagdaýynyň umumylygydyr. Bu umumylyk bilelikde pikir öwürmegiň, birmeňzeş duýgulary başdan geçirmegiň esasynda ýüze çykýar. Çykyş edýän adamyň gürrüňini edýän zadyna bolan gatnaşygy, onuň janköýerligi, özüne ynamlylygy diňleýjileriň hem gürrüňe goşulmagyna sebäp bolýar. Bir nakyllda aýdylyşy ýaly, sözün ýarym essesi gürläýäne, beýleki ýarym essesi-de diňleýäne degişlidir. Özara söhbete goşulanlaryň biri-birine düşüňändikleriniň iň esasy görkezijileri – çykyş edýäniň sözleriniň oňaly garşylanmagy, diňleýjileriň daş keşbinden olaryň üns bilen diňleýändikleriniň görnüp durmagy (oturyş şekilleri, ünsli garaýyş, alkyşlama sesleri, başlaryny atmaklary, gülki, ýylgyryş, el çarpmalar), zaldaky „işjeň” dymyşlyk. Aragatnaşyk – üýtgäp duran zat. Ol doly häsiýetli hem (diňleýjileriň hemmesi bilen), egsik hem, çykyşyň dürli döwürlerinde durnukly we durnuksyz hem bolup bilýär.

Diňleýjileri ele almak üçin, olaryň nazarynyň saňa dikilmegini gazanmaly we bir pursatlyk hem olaryň ýüzüni başga tarapa sowmaklaryna ýol bermeli däl. Çykyş edýän kişi adaty diňleýjilere howlukman göz aýlaýar.

Çykyşa başlanmagynyň oň ýanynda az mahal – 5-7 sekuntlap dymyp durup, diňleýjileriň dykgatyny çekýärler.

Tema näçe gyzykly hem bolsa, wagtyň geçmegi bilen diňleýjileriň ünsi gowşap ugraýar. Aşakdaky oratorlyk emelleiň kömegi bilen olaryň ünsüni janlandyryp durmaly:

- 10) Sorag- jogap emeli. Orator sorag berip, özi-de şol soraga jogap berýär, şübhelerini we närazylygyny orta atýar, olary seljerýär we belli bir netijelere gelýär.
- 11) Bir özüň gepläp durmakdan gepleşige (jedelleşmäge) geçmek aýry- aýry diňleýjileri meseläni ara-alyp maslahatlaşmaga çekmäge, şeýlelikde-de olaryň ünsüni janlandyrmaga mümkinçilik berýär.

- 12) Garşylygyň ýüze çykmagyny ýola goýmak emeli. Diňlejileri: „Näme üçin?” diýmäge mejbur etjek ýagdaý emele getirilip, olaryň aňlaýyş işjeňligi höweslendirilýär.
- 13) Täzelik ýokundysy bolan habarlary, çaklamalary orta atmak emeli diňleýjileri hem çaklamalara ýüz urmaga, pikirlenmäge mejbur edýär.
- 14) Şahsy tejribäňe, pikiriňe daýanmak diňleýjileri mydama gyzyklandyrýar.
- 15) Habar berilýän maglumatyň iş ýüzündäki ähmiýetini subut etmek.
- 16) Degişme äheňli gürlemek diňleýjileri tiz ele almaga mümkinçilik berýär.
- 17) Gürrüňi esasy temadan gysga wagtlyk başga ýana sowmak diňleýjilere „dynç almaga” mümkinçilik berýär.
- 18) Sesiňi haýallatmak çykyşyň möhüm ýerlerine ünsi çekmegi üpjün edip biler („Ýuwaş gürlemek” emeli).

Özara gatnaşygy ýola goýmagy üpjün edýän aýratyn häsiýete eýe bolan sözler we aňlatmalar aragatnaşygyň täsirli serişdeleridir. Bu 1-nji we 2-nji ýöňkemelerdäki at çalyşmalarydyr (men, siz, biz), 1-nji we 2-nji ýöňkemelerdäki işliklerdir (düşünmäge synanyşalyň, belläp goýalyň, sizden haýyş edýärim, özüňiz üçin belläp goýuň, pikileniň, anyklaşdyrýarys we beýlekiler), ýüzlenmelerdir (hormatly käredeşler, meniň mähribanlarym), ritoriki soraglarydyr (Siz meniň pikirimi bilmek isleýzňiz dälmi?). Aragatnaşygyň sanalyp geçilen bu dil serişdeleri aralykdaky „böwedi” böwürmäge ýardam berýärler, gepleýän bilen diňleýjileriň bilen bir göwrä öwürülmeklerine hyzmat edýärler.

Oratoryň duruş şekli, hereketleri, ümleri

Duruş şekli, hereketler, ümler şahsy stile mahsus zatlardyr. Kinetiki (kinetika – nazary menanikanyň bir bölümi) ulgamyň bu düzüm bölekleri kabul edişiň görmek bilen bagly tarapyna täsir edýär, gulak bilen kabul edilýän habaryň mazmunyna ünsi çekýär, duýgulary ýitileşdirýär we şonuň arkasyndan öňe sürülen pikirini gowy özleşdirilmegine ýardam berýär. Psihologlaryň pikiine görä, edilýän çykyşyň 25%-i görüş arkaly kabul edilýär.

Orator özüni münberde, diňleýjileriň önünde durnukly, deňagramly, ýeňil, hereketjeň we tebigy alyp barmalydyr. Uzak wagtlaý gymyldaman duran adamyň daş sypaty diňleýjileri ýadadýar. Uzak wagtyň dowamynda nutuk sözlemeli bolýan tejribeli orator wagtal-wagtal duruş şeklini üýtgedip durýar. Tüýs ýerinde bir ädim öňe süýşülmegi çykyşyň ol ýa-da beýleki böleginiň manylylygyny güýçlendirýär, şol bölekde ünsüň jemlenmegine ýardam berýär. Biraz yza süýşmek bilen, orator diňleýjileriň „biraz dynç almaklaryna” mümkinçilik döreden ýaly edýär we soňra çykyşynyň indiki bölümüne geçýär. Çykyş edip durkaň bir tarapa hereket edip, gezmelemeli däl.

Edýän hereketleri, ümleri bilen çykyşynyň täsirliligini güýçlendirip bilmegi oratoryň ussatlygyndan habar berýär. Çakdanaşa galjaňlyk çykyş edýän kişini bezemeýär, ony ýañsa almaklaryna, seňriklerini ýygymaklaryna sebäp bolýar. Manysyz, mehaniki hereketleri (kelläni silkelemek, saçyňy, eşigiňi düzediştirmek, galamyňy pyrlamak we ş.m.) belli bir ähmiýete eýe bolan, çykyşyň üstünlik gazanmagyna ýardam berýän hereketlerden tapawutlandyrmak gerek. Gowy we iň kämil hereketiň diňleýjiler tarapyndan aňşyrylmaýan, ýagny, çykyşyň mazmuny bilen bir hörpden gopýan hereketdigini aýdýarlar. Oratorlyk sungatynda aşakdaky ýaly hereketler ulanylýar:

- 5) Ritmiki hereketler. Olar logiki basymy, haýal we çalt gürleýän ýerleriňi, sözüňe ara berýän pursatyňy nygtamaga hyzmat edýäreler.
- 6) Duýguly hereketler. Duýgy öwüşginlerini aňladýarlar (döwlen ýumruk, eliň bilen edilýän süýnmek tegelek şekilli hereket, jümlni „gap bilinden kesýän” el).

- 7) Görkeziji hereketler. Örän seýrek ýagdaýlarda, ýagny, görkezer ýaly zat, görkezme esbap bar mahalynda ulanmak maslahat berilýär.

Şekillendiriji hereketler. Bir zady aýdyň göz önüne getirmäge, ony görkezmäge (mysal üçin, öwrüm-öwrüm basgançagy) ýardam berýärler.

- 8) Alamatlandyryjy hereketler. Bu hereketler haýsydyr bir habary aňlatmaga hyzmat edýärler. Bulara kesgittiligi aňladýan hereket (sag eliň penjesini, gylyç uran ýaly edip, aşak indermek), bir zady başga bir zada garşy goýmagy aňladýan hereket (eliň penjesi howada „başga ýerde we şu ýerde” diýen hereti ýerine ýetirýär), bölünişigi aňladýan hereket (eliň aýalary dürli tarapa bakdyrylýar), umumylaşdyrmagy aňladýan hereket (bir wagtyň özünde iki eliň bilen edilýän süýnmek tegelek şekilli hereket), birleşmegi aňladýan hereket (iki eliň barmaklary ýa-da aýalary birleşdirilýär) degişlidir.

Gadym zamanlardan bäri ritorika degişli kitaplarda söz sözlenýän wagty edilýän hereketlere ýörite baplaryň bagyşlanmagy, olaryň örän möhümdigine şaýatlyk edýär.

Çykyş edýän adamyň ýüz keşbi, onuň duýgularynyň esasy görkezijisidir. Oratoryň ümlemeleri diňleýjileriň duýgulanmagyna sebäp bolýar we duýgynyň köp sanly öwüşginlerini: şatlygy we gussany, şübhäni, ýaňsyny, aýgytlylygy... aňlatmaga ukyply bolýar. Çykyş edýäniň ýüz keşbi sözlenýän sözün häsiýetine kybap gelmelidir. A.F. Koniniň bellemegine görä, „adamyň ýüzi dili bilen birlikde gürleýär”. Çykyş edýän kişiniň ýüzi we tutuş daş keşbi, onuň diňleýjilere mylaýymlyk bilen, hatda dostlukly garaýandygyny görkezip durmalydyr. Diňleýjiler gaharjaň ýa-da perwaýsyz adamlary halamaýarlar.